

Икономическа мисъл Economic Thought

■ НЕРАВЕНСТВАТА В ОБРАЗОВАНИЕТО И ТЯХНОТО ОТРАЖЕНИЕ НА ПАЗАРА
НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ

DISPARITIES IN EDUCATION AND THEIR IMPACT ON THE LABOR MARKET
IN BULGARIA

■ СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД АНТИКРИЗИСНОТО РЕГУЛИРАНЕ
В ИКОНОМИКАТА

THE CURRENT CHALLENGES ON THE ANTI-CRISIS REGULATION OF THE ECONOMY

■ БАНКОВОТО ФИНАНСИРАНЕ – ФАКТОР ЗА СТИМУЛИРАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА
АКТИВНОСТ В УСЛОВИЯТА НА ПРОМЕНЯЩА СЕ БИЗНЕС СРЕДА

■ СТУДЕНТСКИТЕ ТАКСИ ЗА ОБУЧЕНИЕ – ОСНОВЕН ИНСТРУМЕНТ ЗА ПРИВЛИЧАНЕ
НА СТУДЕНТИ

■ МЕЖДУНАРОДНИ И НАЦИОНАЛНИ ПАЗАРИ НА ПЧЕЛНИ ПРОДУКТИ

1/2019

ISSN 0013-2993

ГОДИНА / YEAR

LXIV

КНИЖКА / BOOK

1 • 2019

Икономическа мисъл Economic Thought

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

Искра Белева	Неравенствата в образованието и тяхното отражение на пазара на труда в България.....	3
Iskra Beleva	Disparities in education and their impact on the labor market in Bulgaria.....	23
Карен С. Саргсян	Съвременни предизвикателства пред антикризисното регулиране в икономиката.....	42
Karen S. Sargsyan	The current challenges on the anti-crisis regulation of the economy....	59
Траян Йосифов	Банковото финансиране – фактор за стимулиране на икономическата активност в условията на променяща се бизнес среда....	74
Trayan Yosifov	Bank financing – a factor for the stimulation of the economic activity within the changing business environment	
Елена Консулова-Атанасова	Студентските такси за обучение – основен инструмент за привличане на студенти.....	86
Elena Konsulova-Atanasova	Students' fees for higher education – the main instrument for attracting students	
Любомир Любенов	Международни и национални пазари на пчелни продукти.....	102
Lyubomir Lyubenov	International and national markets for bee products	
	НАУЧЕН ЖИВОТ / SCIENTIFIC LIFE	
Алла Кирова	Състояние и перспективи на икономическото развитие.....	122
Alla Kirova	State and perspectives of economic development	
	ОТЗИВИ / REVIEWS	
Яница Димитрова	Актуално изследване на необходимостта от социален одит и прилагане на стандартите за социална и екологична отговорност.....	137
Janica Dimitrova	Current research on the need for a social audit and the application of the social and environmental responsibility standards	
	IN MEMORIAM	
	Проф. д-р ик. н. Камен Каменов (1950-2019)	140
	Prof. Dr. Ec. Scs. Kamen Kamenov	

EDITORIAL BOARD

Prof. LIUDMIL PETKOV, Dr. Ec. Scs. - Editor-in-chief (Economic Research Institute at BAS), **Prof. STATTY STATTEV, Dr. Ec. Scs.** - Deputy Editor-in-chief (University of National and World Economy), **Prof. VALENTIN GOEV, PhD** (University of National and World Economy), **Prof. VESSELIN MINTCHEV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. GANCHO GANCHEV, PhD** (South-West University "Neofit Rilski"), **Prof. GARABED MINASSIAN, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. DARINA RUSCHEVA, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ZOYA MLADENOVA, PhD** (University of Economics - Varna), **Prof. YORDAN HRISTOSKOV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. JOSIF ILIEV, Dr.Ec.Sc.** (University of National and World Economy), **Prof. KAMEN KAMENOV, Dr.Ec.Sc.** (Academy of Economics "D. A. Tzenov" - Svishtov), **Prof. POBEDA LOUKANOVA, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ROSSITSA RANGELOVA, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ROSSITSA CHOBANOVA, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. RUMEN BRUSARSKI, PhD** (University of National and World Economy), **Assoc. Prof. TSVETAN KOTSEV, PhD** (European Higher School of Economics and Management - Plovdiv)

EDITORIAL COUNCIL

Prof. ANTONIO SÁNCHEZ ANDRÉS, PhD (Universidad de Valencia), **Prof. BORISLAV BORISOV, PhD** (University of National and World Economy), **Acad. Prof. VALERIY M. GEETS, Dr. Ec. Scs.** (Institut po ekonomika i prognozirane pri NANU - Ukraina), **Prof. VENIAMIN N. LIVCHITS, Dr. Ec. Scs.** (Institute for Systems Analysis - Russian Academy of Sciences), **Prof. JACQUES VILROKX, PhD** (Free University of Brussels), **Prof. YORGOS RIZOPOULOS, PhD** (Université Paris 7 Diderot), **Prof. ILIA BALABANOV, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. Dr. LUCIAN-LIVIU ALBU** (Institute for Economic Forecasting - Bucharest), **Prof. LIUBEN KIREV, PhD** (Academy of Economics "D.A. Tzenov" - Svishtov), **Prof. MARIANA MIHAILOVA, PhD** (European Higher School of Economics and Management - Plovdiv), **Prof. Dr. MIRJANA RADOVIC-MARKOVIC** (Institute of Economic Sciences - Belgrade), **Prof. PLAMEN ILIEV, PhD** (University of Economics - Varna), **Assoc. Prof. TEODOR SEDLARSKI, PhD** (Sofia University "St. Kl. Ohridski"), **Prof. FUSAO ITO, PhD** (Tohoku University - Sendai, Japan), **Prof. YURY YAKUTIN, Dr. Ec. Scs.** (Gosudarstvennyy Universitet Upravleniya - Moscow)

Editor-in-charge **HRISTO ANGELOV**, Editor **NOEMZAR MARINOVA**, Editor in English **KALIOPA GORCHEVA**

Address of the editorial office: Sofia 1040, 3, Aksakov Street

Tel. (02) 810-40-37; Fax 988-21-08

http://www.iki.bas.bg; E-mail: econth@iki.bas.bg; ineco@iki.bas.bg

© ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE AT BAS

2019

c/o Jusautor, Sofia

All rights reserved! No part of this issue may be copied, reproduced or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

The journal is published with the support of the University of National and World Economy

UNWE Printing House

Проф. д-р Искра Белева*

НЕРАВЕНСТВАТА В ОБРАЗОВАНИЕТО И ТЯХНОТО ОТРАЖЕНИЕ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ

Представена е съвременната дискусия за неравенствата, вкл. и тези в образованието. Очертани са взаимовръзките между образованието и пазара на труда. Проследено е развитието на основни индикатори в пазара на труда като работна сила, заетост, безработни, лица извън пазара на труда според различните степени на образование през периода 2008-2017 г. На тази основа образованието е определено като базов фактор за успешна трудова интеграция. Анализът на динамиката и структурата на пазарните индикатори позволява да се очертаят позитивни и негативни тенденции в развитието на неравенствата в пазара на труда, произтичащи от образователните характеристики на работната сила. Особено внимание е отделено на оценките на ключови параметри на Националната програма за развитие: България 2020 в европейски контекст, като е подчертано, че при някои показатели посоката на развитие е противоположна на желаната, а при други разликата със средноевропейските равнища се запазва висока. В контекста на очертаваните се тенденции в постигането на ключовите цели на България 2020 е направен опит да се оценят провежданите политики и най-вече тези, които имат за цел да насърчат трудовата интеграция чрез обучение и квалификация; политики, насочени към намаляване на социалните неравенства и приобщаване на рискови групи към трудова активност и устойчива заетост като безалтернативна форма за подобряване на стандарта на живот.

JEL: J11; J13; J61

Ключови думи: образование; пазар на труда; неравенства; политики

Протичащите през последните 30 години процеси в България съществено променят икономическата и социалната среда, в която се формират стереотипите на хората по отношение на образованието и на неговата роля в ценностната система на индивидите, семейството и обществото. Неравенствата в достъпа до образование и по-конкретно до качествено образование, както и формирането на нови стереотипи имат съществено значение за последващата трудова реализация и за качеството на живота.

Основната *теза на изследването е, че приемайки* неравенствата като неизбежен спътник на социално-икономическото развитие и на пазарното стопанство, нарастването им в съвременните условия има негативно отражение върху цялостното обществено-икономическо развитие и върху пазара на труда в частност. Затова *намаляването на тяхната динамика трябва да се осъзнае като необходимо условие за обществения прогрес и като индикатор за добро управление.*

* ИИИ при БАН, секция „Макроикономика“, i.beleva@iki.bas.bg

Целта на изследването е, фокусирайки се единствено върху онези неравенства, които се задълбочават в българското общество през последните години по отношение на достъпа до образование въобще, и в частност до качествено образование, да се разкрие тяхното отражение върху качеството на работната сила като важна предпоставка за нейната трудова реализация. В рамките на така формулираната цел извън обсега на изследването остават редица други проблеми на системата на образование у нас и на образователното равнище на работната сила, което не намалява тяхната значимост и актуалност за съвременното ни развитие.

Като индикатори за нарастващи неравенства се използват показателите за заетост и социално развитие, вкл. и индикатори, свързани с образователното равнище на работната сила на страните-членки на ЕС (Employment and Social Developments in Europe, 2018). Изследвайки динамиката на показателите, се оценява посоката на развитие на дадена сфера, а чрез проследяване на позиционирането на България сред страните-членки на Европейския съюз се правят оценки за провежданите политики, свързани с намаляването на неравенствата в участието в образователната система, с равнището на образование и трудовата заетост.

Дискусията за неравенствата в световното, европейското и националното публично пространство

Неравенствата са неизменна част от пазарната икономическа и социална среда, но когато те трайно нарастват и водят до засилване на икономическата и социалната поляризацията в обществото, това се превръща в пречка пред неговото развитие и в източник на социални конфликти. Дискусията за неравенствата в света все повече се оживява, провокирана от мнозина видни учени – нобеловите лауреати Пол Кругман (2009, 2013), Джоузеф Стиглиц (2014), Тома Пикети (2018), Ричард Уилкинсън и Кейт Пикет (2014), както и от посланията на Световния доклад за неравенството (World Inequality Report 2018) и Световния икономически форум (Давос, януари 2018).

Данните за Европа (вж. Employment and Social Developments in Europe 2018) показват, че през 2008 г. разликата между доходите на най-богатите и най-бедните 20% от населението е 6.5 пъти. През 2017 г. тя нараства до 8.2 пъти, което е най-голямото увеличение в рамките на ЕС от неговото създаване досега. Средната разлика за Съюза¹ е 5.2 пъти, като най-малка е ножицата в Чехия – едва 3.5 пъти, а Словения, Словакия и Финландия си разделят втората позиция – 3.6 пъти. Латвия, която отчита резултат от 6.3 пъти, се представя най-добре по отношение на намаляването на неравенството – през 2008 г. нейният коефициентът е 7.3.

В България дебатите по темата са провокирани както от научната общност и неправителствения сектор, така и от политическия и икономически управляващ

¹ Данните за повечето страни са за 2016 г.

елит. Има редица задълбочени аналитични изследвания (вж. например Христов, 2013; ИПИ, 2016; ИИИ, 2017), които дават изчерпателна характеристика на съществуващите проблеми, свързани с достъпа до образователната система, и за тенденциите в тяхното развитие. Икономическият доклад за президента „България: Социални предизвикателства и евроинтеграция“ (2007 г.) и проведената под патронажа на президента кръгла маса „Неравенства и бедност в България“ (2018 г.), както и редица публикации и експертни дебати показват, че научната общност у нас участва активно в тази дискусия, анализирайки националните особености на проблемите в търсене на адекватните политики за въздействие върху неравенствата.

Очертаването на дълбочината на съвременните неравенства в образованието и тяхното отражение върху пазара на труда е добра основа за преразглеждане на провежданите досега национални политики и за определяне на възможните насоки за тяхното намаляване.

Образованието и пазарът на труда

Образованието е мощен двигател за развитие и е един от най-силните инструменти за намаляване на бедността и подобряване на равния достъп до здравеопазване, за равенството на жените, за общата социална стабилност. В Световния доклад за образование, отбелязвайки, че е налице съществен прогрес в процеса на привличане на децата в класните стаи, се подчертава, че все още 260 млн. деца в света са извън началното и средното образование (вж. World Development Report, 2018). В доклада, както и в редица други изследвания се акцентира върху нарастващото значение на образованието като фактор за по-добър живот, особено в условията на динамични икономически и социални промени. Придобиването на стабилни фундаментални знания и умения от децата е гаранция, че бъдещата работна сила ще може да се усъвършенства през целия си трудов живот. В този смисъл връзката между образователната система и пазара на труда става все по-тясна. Образователните характеристики на работната сила имат пряко отношение към качествения потенциал на трудовия пазар. Наличието на задълбочаващи се или увеличаващи се неравенства, формирани на основата на различни признаци (пол, образование, квалификация, етнос и др.), намаляват възможностите му за ефективно функциониране. Ранното отпадане на децата от училище предопределя нарастваща неграмотност на работната сила, а зад ниските й функционални умения често прозира некачествено обучение.

Тези, а също и редица други въпроси са сигнали за проблеми на пазара на труда по отношение на предлагането на необразована и недостатъчно функционална работна сила. Това налага да се анализира тяхната дълбочина, което ще допринесе за ограничаване на негативните тенденции (там, където са налице), както и за намаляване на изоставането спрямо средноевропейското равнище (в случаите, когато има такова).

Значението на образователните качества на работната сила в България нараства изключително много днес, когато спадащото в резултат от тежките

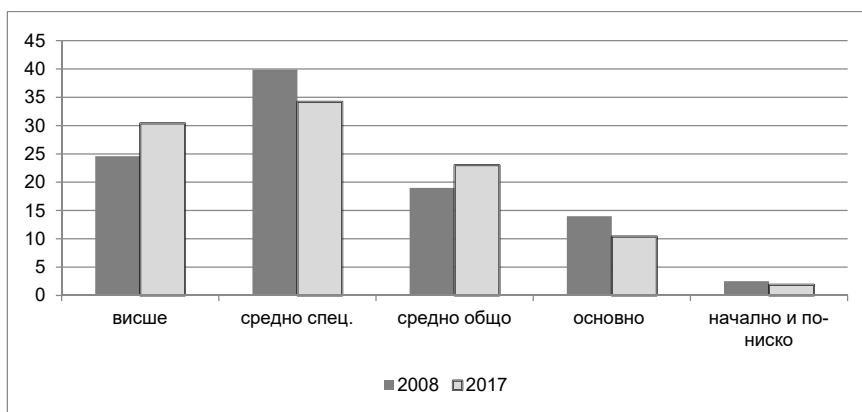
демографски процеси и емиграцията предлагане на труд се проявява все по-ясно и недостигът на работна сила се превръща в ограничител на икономическата активност на бизнеса и на възможностите за растеж на икономиката. В редица изследвания се подчертава тясната връзка между образованието и заетостта, като се посочва, че в групата на бедните преобладават лица с основно или по-ниско образование, както и такива без образование (вж. Световна банка и НСИ, 2003; ИПИ, 2016). Във връзка с това въпросите за политиките, свързани с намаляване на неграмотността и с поощряване на ученето, вкл. и чрез обучение през целия живот, са от съществена важност, доколкото чрез тях може да се съдейства за ограмотяването, за придобиването на подходящи умения и квалификации и за повишаване на пригодността на част от работната сила към потребностите на пазара на труда.

Базовата роля на образованието за успешно включване в пазара на труда

Промените в образователната структура на работната сила (15 и повече години) през периода 2008-2017 г. показват позитивни тенденции към нарастване на дела на хората с висше и със средно общо образование и намаляване на дела на тези с основно и по-ниско. Същевременно *делът на лицата със средно специално образование спада* (от 58.9% през 2008 г. на 57.4% през 2017 г.), *вкл. на тези с придобита професионална квалификация* (от 39.9% през 2008 г. на 34.4% през 2017 г.). Тази тенденция не отговаря на търсенето на пазара на труда, което е показателно за нарастващия дефицит от квалифицирана работна сила, отчитан в България през последните четири години в период на икономически подем и устойчив растеж (фиг. 1).

Фигура 1

Промени в структурата на работната сила по образование (%)

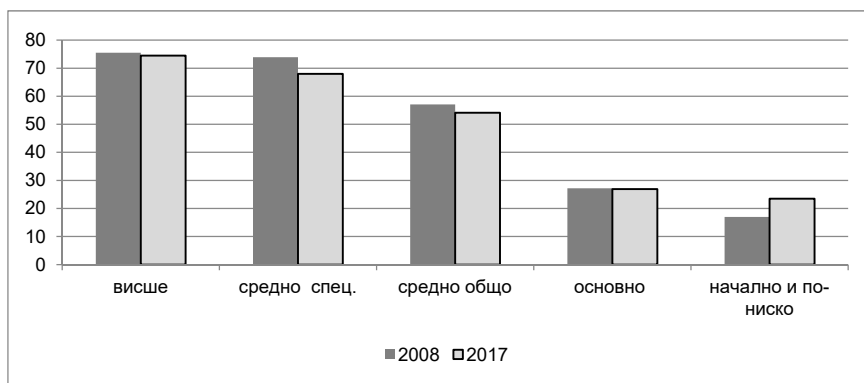

Източник. НСИ. Демографска и социална статистика. Пазар на труда.

Промените в коефициента на икономическа активност показват нарастване в ниските нива на образователната скала, т.е. на хората с начално и по-ниско образование. (фиг. 2).

Фигура 2

Промени в коефициента на икономическа активност на работната сила по степен на образование (%)

Източник: НСИ. Демографска и социална статистика. Пазар на труда.

Тази по-висока икономическа активност се стимулира от нарастващото търсене на труд, респ. от повечето възможности за намиране на работа в условията на икономическо оживление, но може да бъде насърчена също и от по-рестриктивната политика на социално подпомагане. Независимо от какво е предизвикана обаче, нарастващата активност на пазара на труда на лицата в най-ниските степени на образование е позитивна, защото ги изважда от „зоната на сивотата“ и ги „легализира“ за пазара на труда. По отношение на конкурентоспособността по образователен статус обаче тези хора са в неравностойно положение на пазара на труда. Това намира израз във високия дял на безработните с ниско образование – 14% за лицата с основно образование и 24% за тези с начално и по-ниско при общо ниво на безработица от 5.5% през второто тримесечие на 2018 г. (вж. НСИ. Демографска и социална статистика...), т.е. според образователното равнище *рискът от безработица при хората с ниско образование е от 3 до 6 пъти по-голям*.

Статистическите данни показват, че през изследвания период икономическата активност на висшистите спада с 1 пр.п. Намалението е незначително и може да се дължи както на структурни несъответствия между търсене и предлагане на висококвалифициран труд, така и на субективни лични решения за участие в предлагането на труд.

По-тревожна тенденция е понижаващата се икономическа активност на хората със средно специално образование, вкл. и с професионална квалификация, което илюстрира трайно установилата се на пазара на труда профе-

сионална дебеласираност. През периода 2008-2017 г. икономическата активност на лицата със средно общо образование спада от 57.1 на 54.1%. Трябва да се подчертае все по-голямата икономическа неактивност сред младите хора и особено сред младежите (15-24 години) които не участват нито в заетост, нито в обучение. Независимо че след края на кризата и започналото икономическо оживление (2013 г.) делът им намалява, равнището на показателя остава значително над средноевропейското (табл. 1).

Таблица 1

Дял на младежи (15-24 години), които не учат, не работят и не се квалифицират (NEET)

	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.
България	21.6	20.2	19.3	18.2	15.3
ЕС-28	13.0	12.5	12.0	11.6	10.9

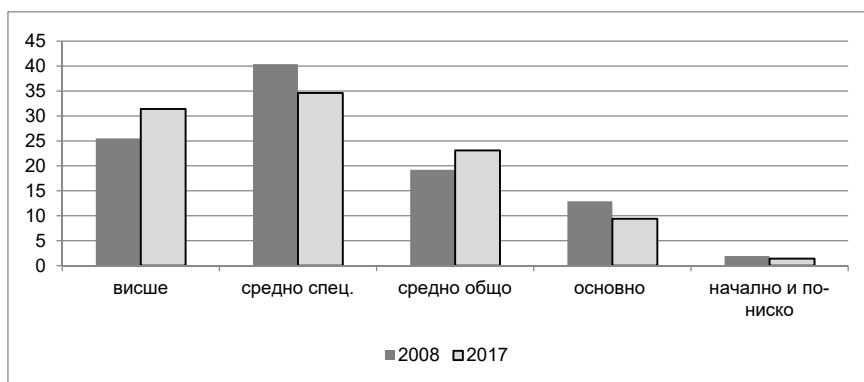
Източник. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/>.

Равнището на заетостта е един от основните социални индикатори, използван при анализа на трудовите пазари. То има и водещо значение при наблюдението на изпълнението на Стратегията на ЕС „Европа 2020“, в рамките на която целевото равнище е 75% за възрастова група 20-64 години през 2020 г.

Промените в образователната структура на *заетите* показват нарастващ дял на хората с висше образование, както и на лицата със средно общо и в по-малка степен, но все пак положително изменение на заетите с начално и по-ниско образование (фиг. 3).

Фигура 3

Промени в структурата на заетите по образование

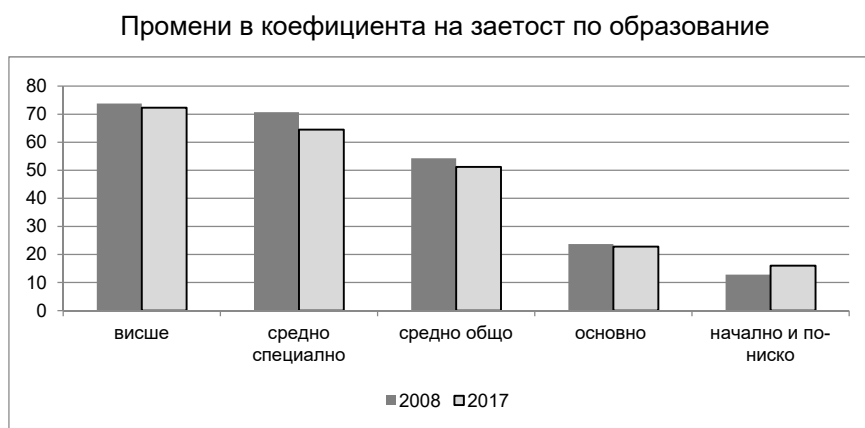

Източник. НСИ. Демографска и социална статистика, Пазар на труда.

Увеличаването на заетите в повечето равнища на образователната скала отразява експанзията в търсенето на труд във фаза на възходящо икономи-

ческо развитие в икономическия цикъл. Същевременно обаче са налице признаци на промяна, отразени в забавянето на нарастването на търсене на труд, въпреки че все още бизнесът отчита недостига на работна сила като ограничител на икономическата активност (фиг. 4).

Фигура 4

Източник. НСИ. Демографска и социална статистика, Пазар на труда.

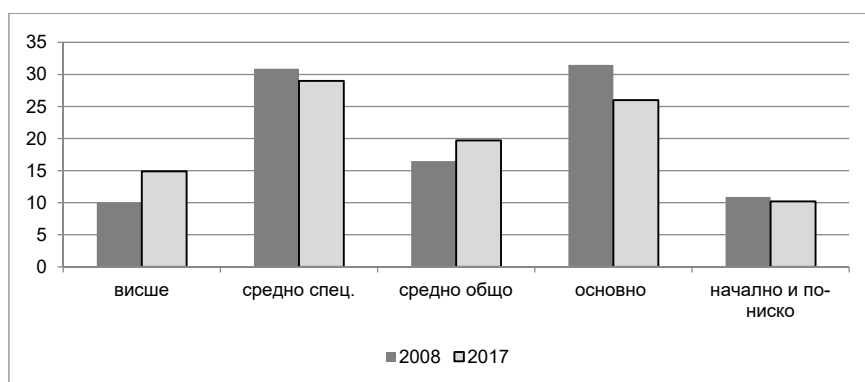
Проследяването на динамиката на коефициента на заетост през периода 2008-2017 г. позволява да бъдат направени следните изводи:

- Пазарът на труда все още не е „прегрял“ и продължава да наема работна сила и да увеличава заетостта.
- Налице са обаче признаци на „пренасищане“, отразяващо се в понижаването на коефициента на заетост при хората с висше, средно и основно образование.
- Коефициентът на заетост продължава, макар и минимално, да нараства за лицата със начално и по-ниско образование.
- Ясно е очертана неконкурентността в заетостта по образователни равнища – при хората с основно и при тези с начално и по-ниско образование равнището на заетост е *от два до три пъти по-ниско*. Това означава, че те са в изключително неравноправна позиция по отношение на конкурентността им на пазара на труда поради слабите им образователни познания, респ. умения.

Промените в динамиката на образователната структура на *безработните* са представени на фиг. 5. От данните се вижда, че през 2017 г. се повишава делът на висшистите – до 14.9% (10% през 2008 г.) и на лицата със средно общо образование – до 19.7% (16.6% през 2008 г.), но намалява делът на хората с основно и начално и по-ниско образование, както и на тези със средно специално образование, вкл. и с професионална квалификация.

Фигура 5

Промени в структурата на безработните по образование

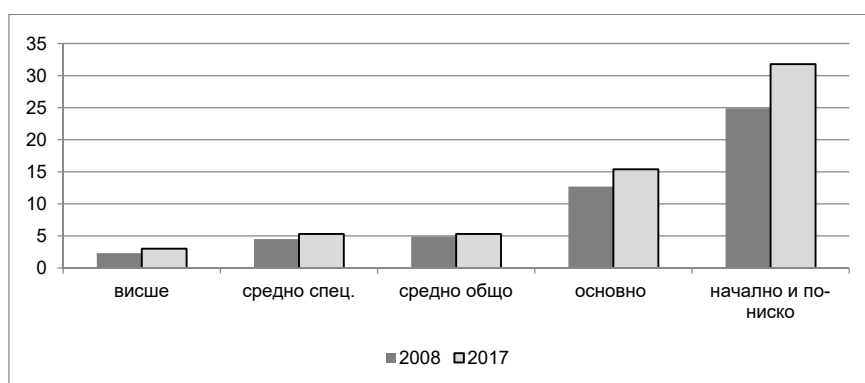

Източник. НСИ. Демографска и социална статистика, Пазар на труда.

Промените в коефициента на безработица по образователен признак ясно очертават степента на неконкурентност на необразованата и нискообразованата работната сила (фиг. 6). През 2017 г. безработните са предимно хората с основно (15.4%) и с начално и по-ниско образование (31.8%), при които равнището на безработица е между 3 и 5 пъти по-високо от средното за страната (6.2%).

Фигура 6

Промени в коефициента на безработица по образование

Източник. НСИ. Демографска и социална статистика, Пазар на труда.

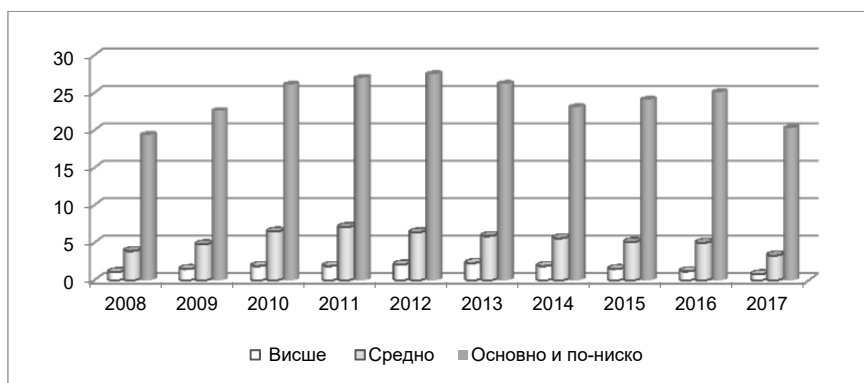
Фиг. 6 е изключително илюстративна за това как с повишаването на образователното равнище нарастват възможностите за по-добро позициониране

на индивидите на пазара на труда, респ. намаляват рисковете от трудова и социална маргинализация.

Делът на хората в трудоспособна възраст извън пазара на труда, които не търсят работа, остава почти непроменен като равнище – и през 2008 г. (година преди кризата), и през 2017 г. (година на стабилно развитие) той е около 22% от наличната работна сила. През периода на кризата (2009-2013 г.) този дял е нараствал до 30%, което сочи, че неговата динамика е зависима по-силно от икономическия цикъл и в по-малка степен – от личната мотивация на индивидите за включване в заетостта.

Фигура 7

Лица, имащи готовност да започнат работа, но нетърсещи работа (%)

Източник. НСИ. Демографска и социална статистика, Пазар на труда.

Профилът на хората извън пазара на труда в трудоспособна възраст показва, че сред тях *преобладават лица с основно и по-ниско образование* – 19.4% през 2008 г. и 20.3% през 2017 г. Предвид тази устойчивост на групата на хората с ниско образование извън пазара на труда без желание за трудова интеграция/реинтеграция, провежданите политики за активация на икономически неактивните с ниско образователно равнище трябва да бъдат преосмислени с цел повишаване на тяхната ефективност. Същевременно трябва да се съблюдава стриктно и спазването на постановеното в чл. 53 от Конституцията на Р България изискване за *задължително училищното образование до 16-годишна възраст*. В този смисъл допускането на неучастие в училищно образование е противоконституционно, а негативните ефекти от това явление върху обществото и индивидите са огромни (само от финансова гледна точка обществото прави съществени разходи за тяхната социална интеграция, за последващо обучение, за социални помощи, за участие в програми за трудова интеграция и т.н.).

Предвид времевия интервал, в който се проявяват ефектите от отсъствието или от ниското равнище на образование на пазара на труда, натрупаните

досега проблеми с трудовата и социалната интеграция на тази група от работната сила ще се задълбочават с течение на времето. По аналогия на констатацията, че „бедността ражда бедност“, може да се твърди че „необразоваността отглежда необразованост“. Ето защо е наложително да се предприемат радикални мерки за прекъсване на възможностите за по-нататъшно неучастие на деца в обучение и разпространение на неграмотността.

Стратегически цели „Европа 2020“ в областта на образованието и позиционирането на България по пътя на тяхното постигане

Представената оценка за постигането на целевите образователни индикатори се основава на данните от Годишния мониторингов доклад на ЕК за 2017 г. (вж. European Commission, 2017).

Данните на ежегодния мониторинг на образователните индикатори на ЕК показват *неблагоприятни тенденции към влошаване на стойностите* при ранно напусналите образование и обучение (18-24 години), както и бавно догонване на средноевропейските равнища на индикаторите за ранно обучение и грижи за деца (до 4 години); уменията на децата до 15 години в областта на четенето, математиката и природните науки; равнището на заетост на завършващите училище (20-34 години); обучението на възрастни (табл. 2).

Таблица 2

Целевите образователни индикатори – България и ЕС

Индикатори	България		ЕС	
	2013	2016	2013	2016
Ранно напуснали училище с основно и по-ниско образование (18-24 години) – общо	12.5	13.8	11.9	10.7
Дял на лица с висше образование (30-34 години) – общо	29.4	33.8	37.1	39.1
Ранно включване в образование и грижи (от 4-годишни до започване на училище)	87.1	89.2	93.9	94.8
Постижения под критичното ниво на умения на деца до 15 години в областта на:				
Четене	39.4	41.5	17.8	19.7
Математика	43.8	42.1	22.1	22.2
Природни науки	36.9	37.9	16.6	20.6
Заетост на завършващи училище (20-34 години) – ISCED 3-8	67.7	72.0	75.4	78.2
Учене през целия живот (25-64 години) – ISCED 0-8	2.0	2.2	10.7	10.8

Източник. European Commission, 2017, p. 4.

Оценката на посочените в Доклада тенденции е обобщена, както следва:

- В България е налице сериозен фокус върху „включващото“ образование, чийто израз е планираната ревизия на модела на финансиране на училищата с цел подкрепа на равенството и качеството (чрез насочване на допълнителни средства към училищата в уязвима позиция).

- Недостигът на базови умения (по критериите на PISA) е един от най-големите в ЕС. Това се дължи на комбинация от образователни фактори и налични неравенства.

- Прилага се нов подход за преодоляване на ранното напускане на училище. Предизвикателство остава интегрирането на ромите в образователната система, както и сегрегираните ромски училища.

- Предприети са сериозни стъпки за повишаване на привлекателността на учителската професия, а застаряването на учителския състав е във фокуса на управлението.

- Финансирането на висшето образование на основата на постигнати резултати е насочено към подобряване на качеството му и на адекватността към изискванията на пазара на труда.

Като допълнителни индикатори са посочени *финансирането на образованието* – то нараства *от 3.7% от БВП през 2013 г. на 4% през 2017 г.* (при средноевропейско равнище съответно 5 и 4%), както и *мобилността при обучението*, чиито стойности също са от 2 до 3 пъти по-ниски от средноевропейските (съответно за бакалаври и магистри).

Констатациите от Мониторинговия доклад на ЕК за 2017 г. в значителна степен потвърждават много от оценките и очакванията на българските експерти. Изследване от 2015 г. на ИИИ на БАН очертава основните области, в които се наблюдава изоставане от средноевропейското равнище по целеви показатели като дял на завършилите висше образование сред лицата на възраст 30-34 години; дял на учениците с постижения под критичния праг в областта на четенето, писането и природните науки и т.н. Приведени са и редица примери от национални и международни изследвания, насочващи вниманието към качеството на образованието и неговия обхват. Посочени са също нестабилните тенденции в динамиката на показателя за ранно отпадане от образование и обучение, трудностите в прехода от образование към училище, проблемите с кадровото обезпечаване на обучението и качеството на преподаване. Направени са заключения, че „въпреки положителните промени в постигането на ключови индикатори по отношение на качеството на образование и ученето през целия живот има съществено изоставане в реализирането на целите” (Зарева, 2015, с. 126).

Неравенствата и по-специално доходните имат пряко отношение към тези резултати. Според изследване на OECD от 2015 г. около 60% от учениците (65% в четене, 62.6% в математика и 59% в природни науки), които не успяват да покрият минималните критериите на PISA, са деца от семейства в дъното на социално-икономическата стълбичка на равнище на живот. Разликата в недостига на знания в посочените области между деца с доходи от най-високата скала на квантилните разпределения спрямо тези от ниските квантилни скали е повече от 3 пъти, с особено ясно изразен регионален характер – 2.8% разлика в столиците, 15.8% в градовете и 30.3% в селските региони. В този

контекст показателите за България не са изключение, но са утежнени допълнително от демографските процеси – намаляващ брой деца и реформи в образователната система, водещи и до закриване на училища поради недостатъчен брой ученици. Изследване на Световна банка за България показва, че основната причина за ограничаването на обхвата на учениците от 1-4 и 5-8 клас е закриването на училища в малки населени места (вж. Световна банка, 2010, с. 36)

Изследване за обучението на възрастните (OECD, 2012) идентифицира наличието на т.нар. капан на ниската квалификация (the low-skills trap), който се изразява в това, че хората с ниска квалификация имат 5 пъти по-малка склонност за участие в обучения в сравнение с висококвалифицираните. Това означава, че 20% от населението на възраст 16-65 години (с равнище на квалификация 1 и по-ниско) са в „капана на ниската квалификация“. Тяхното мотивиране за участие във форми за нейното повишаване е крайно необходимо, предвид факта, че реално от ученето през целия живот повече полза имат висококвалифицираните и по-образованите лица. Във връзка с това предизвикателството пред политиките е да открият и да приложат именно такива политики, които да могат ефективно да ги измъкнат от този капан.

Цитираните, а и редица други международни и национални изследвания показват, че връзките между образованието и реализацията на пазара на труда са устойчиви и че бедните хора в неравностойно положение са ограничени както по отношение на достъпа до образование, така и в постигането на добри/високи резултати в учението и в трудовата си реализация. Затова се разработват разнообразни политики за подобряване на обхвата на децата в ранно обучение и грижи чрез по-нататъшно разширяване на мрежата от детски градини; осигуряване на по-голям обхват на децата в училище и намаляване на дела на отпадащите; повишаване на качеството на обучение и подобряване на усвояването на базови знания и умения (четене, математика, природни науки); издигане на качеството на висшето образование и адаптирането му към потребностите на пазара на труда; създаване на гъвкава система за обучение през целия живот. Тези политики трябва да консолидират усилията на обществото за извършване на последователни, но устойчиви промени в образованието, които да подкрепят едно по-успешно обществено-икономическо развитие на страната ни.

Националните политики за намаляване на неравенствата в областта на образованието като предпоставка за подобряване на конкурентоспособността на пазара на труда

Стратегически цели

Жалоните на националната политика за преодоляване на неравенствата в образованието, за приобщаване към образование и обучение от ранна възраст и през целия съзнателен живот, за получаване на качествено образование, съответстващо на изискванията на пазара на труда, са целите на националната

политика, отразени в действащите национални стратегии и техните ежегодни планове за реализация, както и в редица подзаконови документи. У нас има 8 стратегически документа за всяка област от образованието:

- Национална стратегия за развитие на научните изследвания в Република България 2017-2030 г.

- Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства (2015-2020 г.). Две от нейните четири цели са насочени към: (а) *пълноценна социализация на деца и ученици от етническите малцинства;* (б) *гарантиране на равен достъп до качествено образование за децата и учениците от етническите малцинства.*

- Стратегия за *ефективно прилагане на* информационни и комуникационни технологии в образованието и науката на Република България (2014-2020 г.).

- Национална стратегия за насърчаване и повишаване на грамотността (2014-2020 г.). Постигането на основната цел („равнище на функционална грамотност, което ще осигури възможност за личностно и обществено развитие и ще спомогне за постигането на интелигентен, приобщаващ и устойчив растеж на икономиката“) включва и политики за *увеличаване на участието и приобщаването*. Един от инструментите за преодоляване на *социално-икономическата неравнопоставеност* е предоставяне на социални пакети за *повишаване на обхвата в предучилищно възпитание и подготовка, за задържане в училище и за грижи в ранна детска възраст.*

Индикативните показатели за 2020 включват:

90% от децата на възраст от 4 години до постъпването им в първи клас да бъдат обхванати в предучилищно възпитание и подготовка.

80% от децата в края на задължителната подготовка за училище да достигат училищна готовност.

Достигане на 80% постижимост на държавните образователни изисквания за учебно съдържание по български език и литература в началния етап, измерена чрез националното външно оценяване в края на IV клас до 2020 г.

Достигане на 65% постижимост на очакваните резултати от обучението по български език и литература, измерена чрез националното външно оценяване в края на VII клас.

Намален дял на 15-годишните ученици с постижения под критичния праг PISA до 30%.

Достигане на 60% постижимост на очакваните резултати от обучението по български език и литература, измерена чрез държавните зрелостни изпити по български език и литература.

80% от включените в курсове за ограмотяване и за усвояване на учебно съдържание от класовете в прогимназиалния етап възрастни да са завършили успешно обучението си.

- Стратегия за развитие на професионалното образование и обучение в Република България за периода 2015-2020 г.
- Национална стратегия за развитие на педагогическите кадри.
- Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020 г.
- Стратегия за намаляване дела на преждевременно напусналите образователната система (2013-2020 г.). Основната цел е: *„Осигуряване на равен достъп и подкрепа за развитие и приобщаване в системата на предучилищното възпитание и подготовка и училищното образование на децата и младежите като предпоставка за равнопоставено социално включване и пълноценна личностна реализация и участие в развитието на местните общности и страната.“*

Национална цел 4 *„Дял на преждевременно напусналите образователната система под 11% до 2020 г.“* има важно значение за изпълнението на други национални цели – преди всичко в областта на образованието, заетостта и борбата с бедността. Повишаването на образователното равнище увеличава шансовете за намиране на работа (Национална цел 1 *„Достигане на 76% заетост сред населението на възраст 20-64 години до 2020 г.“*) и за осигуряване на доходи (Национална цел 5 *„Намаляване на броя на живеещите в бедност с 260 хил. души до 2020 г.“*) и е предпоставка и необходимо условие за записване в следваща образователна степен – Международна стандартизирана класификация в образованието и увеличаване на броя на населението със завършено висше образование (Национална цел 4 в частта ѝ за дела на 30-34-годишните със завършено висше образование – „36% до 2020 г.“).

Към тези национални стратегии в областта на образованието трябва да се добави и *Националната стратегия за заетост* и ежегодните национални планове за действие по заетостта – документи, в които се развиват пакети от програми, насочени към качествено развитие на работната сила чрез разнообразни форми на образование, обучение и квалификация. *Националният план за действие по заетостта 2018 г.* посочва качеството на работната сила и увеличаването на заетостта на неравнопоставените групи на пазара на труда като основни елементи от визията на политиката. Неравностойните групи на пазара на труда са ясно идентифицирани и включват безработните младежи, които нито се обучават, нито са заети; безработните без професионална квалификация; дългосрочно безработните, изгубили професионалната си пригодност след продължително отсъствие от заетост, и т.н.

Набелязаните стратегически цели (с изключение на Националната стратегия за развитие на научните изследвания, чийто срок е до 2030 г.) в посочените документи трябва да са във висока степен на завършеност до края на 2020 г., доколкото дотогава остават само две години. В този смисъл движението на показателите в противоположна на желаната посока повдига въпроси относно

това дали поставянето на част от стратегическите цели е надценило възможностите на капацитета, или е необходимо преосмисляне на използваните лостове за въздействие. За да се намери отговор на тези въпроси, се изисква мнението и оценките на експертите, познаващи детайлите в системата и механизмите на нейното функциониране.

В част от изброените стратегически документи неравенствата в достъпа до образование се визират пряко, когато става дума за: образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства; насърчаване и повишаване на грамотността; развитие на професионалното образование и обучение; учене през целия живот; намаляване на дела на преждевременно напусналите образователната система. Очертаването на тези неравенства прави политиките ясно адресирани. Постигането на видими и необратими резултати обаче засега е затруднено от факта, че те нямат превантивен характер, а трябва да решават трайно установили се недобри практики като: неучастие в образование или отпадане от училище; разминаване между получените знания и умения и реалните потребности на пазара на труда; трудности в прехода от училище към заетост; ниска степен на участие във форми за учене през целия живот и т.н.

Трябва да се подчертае, че според множество изследвания причините за наличието на негативни ефекти на образованието върху пазара на труда произтичат не толкова от образователната система, колкото от икономическите и социалните проблеми, породени при реформирането на обществената система след 1989 г. Същественият въпрос е дали на този етап от развитието ни се осъзнават ясно корените на проблемите и намират ли се правилните решения за тяхното преодоляване? До голяма степен отговорът на този въпрос е положителен, но има и области, в които все още се търсят по-ефективни механизми за въздействие:

- *Първо*, по отношение на механизмите за обезпечаване на *равенство в достъпа до образование* в условия на закриване на училища, изтичане на население от тези населени места, наличие на съществени регионални дисбаланси. Трябва да се преосмисли въздействието на финансовите рестрикции в системата и последиците върху достъпа до образование въобще и до качествено образование в частност. Използването на съвременните информационни и комуникационни системи може да съдейства за подобряване на достъпа до образование, но тяхното приложение засега не е достатъчно широко.

- *Второ*, във връзка с по-доброто балансиране на използваните политики за обезпечаване на *единство между включване и участие в образование и качество на образованието*. Необходимо е да се намери баланс между догонването на средноевропейските количествени показатели и поддържането на високо качество на обучението, доколкото притежаването на дипломи без покритие от знания не повишава конкурентността на индивидите на пазара на труда. Дебатът в това направление е нужен и е провокиран от високия дял учащи се под критичното ниво на знания в областта на четенето, математиката

тиката и природните науки. Покачването на заплатите на учителите с цел да се увеличи привлекателността на професията и да се засили тяхната мотивация, е само стъпка към повишаване на ефективността на образователната система. В този контекст насочването на повече средства за обучение към по-бедните региони е само част от усилията за създаване и обезпечаване на по-добри условия за обучение и за достъп до обучение.

● *На трето място, тревожна е разликата в регионален и етнически аспект на хората, които „никога не са посещавали училище“* (според преброяване на НСИ през 2011 г. съотношението по етнически групи е 1:8:11 съответно между българи, турци и роми). Данните от изследване на ПРООН/СБ/ЕС от 2011 г. посочват бедността като най-често отбелязваната причина за непосещаване на училище от ромските деца. Доклад на институт „Отворено общество“ от 2013 г. съобщава, че „едва 47% от децата от ромски произход се включват в образователната система и едва половината от включилите се завършват основно образование. Продължилите в средно образование деца от тази етническа група са само 12% (16-19 години) при 81% от останалите“ (Христов, 2013). Според друго изследване етнокултурният модел оказва съществено влияние върху участието в образование, като се обръща специално внимание на участието на момичетата след определена възраст (Черкелова, 2018, с. 105).

Сегрегацията и дискриминацията остават фактори, които пречат на равнопоставеността в достъпа и участието в образователния процес и често мотивират отпадането от училище. От такава гледна точка „значителна част от образователно-интеграционния и социализиращ потенциал на Стратегията за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства остава нереализиран“ (Стратегията за образователна интеграция..., с. 1), което налага развитие на по-разнообразни подходи и инструменти за въздействие. Една от насоките е *въвеждането на целодневното обучение в българското училище*, което да е от полза особено за учениците от уязвимите етнически групи, както и за децата от по-бедни семейства. *Ролята на общините* за повишаване на интеграцията на децата в образователната система може да се активизира чрез провеждане на разнообразни политики. В това отношение съществуват добри практики чрез *активното включване на читалищата* в различни извънкласни форми за обучение.

Връзката на институциите с местните общности при търсене на обществена подкрепа за провеждане на интеграционните политики може да се укрепи, като се превърне в устойчив обмен на информация и идеи. За подобряване на ефективността на сътрудничеството между институциите и родителите и привличането им като партньори в провеждането на интеграционните политики е добре наред с електронните форми на контакт да се прилагат и други начини за взаимно сътрудничество и връзка между деца, родители и учители.

● *Четвърто*, активната политика на пазара на труда включва значителен брой програми и мерки, насочени към активация на хората извън пазара на труда за участие в него чрез мотивиране и обучение, както и такива за трудова заетост и обучение и квалификация.² През последните години тези програми и мерки се финансират ежегодно от държавния бюджет в размер на 73 млн. лв., както и от голяма част от средствата по ОП „Развитие на човешките ресурси“. Може да се каже, че финансовият ресурс за обучение и квалификация с цел подобряване на качеството на работната сила и нейното развитие спрямо обективните промени в икономиката нараства във времето, особено през годините на усвояване на средства по ОП „Развитие на човешките ресурси“. Ролята на активната политика на пазара на труда в частта ѝ на подкрепа за развитието на човешкия потенциал обаче е ограничена и тя не може да замести пропуските от образователната система, а само частично ги компенсира, най-вече защото тази политика няма за цел да формира базови знания.

● *На следващо място* трябва да се отбележи *ученето през целия живот и участието на възрастните хора в обучение*. Ученето през целия живот като форма за подобряване на качеството на човешкия ресурс в съответствие с динамичните промени в икономическото развитие и изискванията на пазара на труда продължава да бъде проблемно като реализация въпреки наличието на пакет от политики в тази област, подкрепени през последните десет години и от средствата по оперативните програми. Налице са констатации, че *„въпреки липсата на съвременни работни умения на значима част от населението, все още е незадоволително участието на неграмотните и слабограмотни възрастни в обучение. Те често имат проблеми с основни умения, които са от ключово значение за успешната интеграция в днешните общества. Ето защо от първостепенна важност са осигуряването на достъп до висококачествени и достъпни курсове за ограмотяване на възрастни и на подходяща среда за компенсиране на проблемите в грамотността – на работното място и извън него“* (Национална стратегия за насърчаване и повишаване на грамотността..., с. 5).

В европейски мащаб България заема последно място по дял на възрастни хора, участващи в различни форми на обучение – 2.2% през 2016 г., като има известно нарастване в сравнение с предходни години (1.6% през 2011 г.) при 10.8% за ЕС-28 през 2017 г. (9.1% през 2011 г.).³

В национален план отчетните документи показват намаляване на записаните възрастни за придобиване на различни степени на професионална квалификация. За учебната 2015-2016 г. броят им е незначителен – 2109 лица са записани за придобиване на първа степен на професионална квалификация и

² Вж. Национална програма "Активиране на неактивни лица", където като целеви групи се посочват: „неактивни лица..., нерегистрирани в ДБТ, обезкуражени лица и младежи до 29 години, които не работят, не търсят работа и не са регистрирани в ДБТ“ (МТСП, 2018, с. 31, Приложение 1).

³ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Lifelong_learning,_2011_a.

само 13 за придобиване на четвърта степен (вж. Годишен доклад 2015 по изпълнение на Националната стратегия за учене през целия живот..., с. 17). Националната цел е 5% за 2020 г., а средноевропейската цел от 15% е сериозно предизвикателство. Очевидно *действащата система трябва да се преосмисли по отношение на подобряването на координацията между участващите в нея, привеждането на програмите за обучение на възрастни в съответствие с потребностите на икономиката, както и по-доброто адресиране на програмите към отделни групи.*

Във връзка с това са необходими още усилия в областта на валидиране на придобито по неформален път знание. Трябва да се разширят начините за предлагане на форми на обучение, които да съответстват на интересите и на възможностите на заетите хора извън традиционните форми на вечерно и дистанционно обучение. Тази необходимост е отразена в Националната стратегия за насърчаване и повишаване на грамотността, но все още не са намерени най-ефективните методи за практическа реализация, които да се приемат и да се използват за повишаване на пригодността за заетост, за подобряване на качеството на работната сила, производителността на труда и неговото заплащане.

*

От представеното изследване могат да се направят следните *обобщения*:

- Приоритизирането на образованието като основен фактор за формиране на качествен човешки потенциал и за качествена заетост е правилна насока на политиката, която трябва да има устойчив и последователен характер.
- Социално-икономическите промени в България през последните 30 години са имали нееднозначен ефект върху равнопоставеността на хората по отношение на достъпа до образование и получаването на качествено образование. Те са съдействали за оформянето на „уязвими“ групи от част от населението на образователен признак, което поставя пречка пред тях по отношение на заетостта въобще и на качествената заетост в частност.
- Идентифицирането на образователните неравенства и дълбочината на тяхното негативно въздействие върху пазара на труда позволява адресирането на политики, имащи за цел намаляване на неравенствата, които са отразени в поредица от стратегически документи.
- Реализацията на целите на практика е затруднена от дълбочината и устойчивостта на проблемите, натрупани във времето. Затова и постигнатите успехи в отделни области са все още минимални и неустойчиви. Тенденциите в развитието на някои от процесите често имат посока, обратна на желаната. Догонването на средноевропейските равнища на редица показатели остава предизвикателство за следващите години.
- На активните политики на пазара на труда не бива да се гледа като на панацея за подобряване на качеството на работната сила и за нейната акти-

вация и трудова реинтеграция. Очакванията спрямо тези политики трябва да са премерени в рамките на техните цели, а именно да допринасят за приобщаване към пазара на труда и да съдействат за качествено адаптиране спрямо динамично променящото се търсене на труд.

- Ускоряването на реформите в онези сфери от образованието, където има тенденции към неустойчиво развитие и съществено изоставане от средно-европейските равнища, е наложително и изисква мобилизацията на цялото общество.

Използвана литература:

Зарева, И. (2015). Политики за развитие на човешкия капитал чрез образование в Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ (приоритетни оси 3 и 4). В: *Годишен доклад на ИИИ на БАН 2015. Политиките за икономическо развитие в оперативните програми и Общата селскостопанска политика в периода 2007-2013 г.*

Пикети, Т. (2018) *Капиталът в XXI век*. С.: Изд. „Изток-Запад“

Стиглиц, Дж. (2014). *Цената на неравенството*. С.: Изд. „Изток-Запад“, http://iztok-zapad.eu/uploads/materials/Pages_from_tzenata-01.pdf

Уилкинсън, Р. и К. Пикет (2014). *Паталогия на неравенствата*. С.: Изд. „Изток-Запад“

Христов, С. (2013). *Неравенствата в България, динамика, сравнителен анализ, причини*. С.: ИПИ https://ime.bg/var/images/Inequality_full_text.pdf

Черкелова, Ст. (2018). Миграционния опит и нагласи към образованието на българските роми. *Население*, 1.

Krugman, P. (2009). *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*. USA: „W. W. Norton“.

Krugman, P. (2013). Raise that wage. *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2013/02/18/opinion/krugman-raise-that-wage.html>

Световна банка и НСИ (2005). *България: Предизвикателствата на бедността 2003*. С: НСИ.

ИИИ на БАН (2017). *Годишен доклад*.

ИПИ (2016). *Бедността в България: Образованието и заетостта като фактори за доходите и неравенствата*, https://ime.bg/var/images/Bednost_bg_16_IME.pdf

Министерство на образованието и науката (2016). *Годишен доклад – 2015 за изпълнение на Националната стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020 г.*

МОН. *Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства (2015-2020)*, <https://www.mon.bg/bg/143>

МТСП (2018). *Национален план за действие по заетостта през 2018 г.*

НСИ. *Демографска и социална статистика. Пазар на труда*, www.nsi.bg.

Национална стратегия за насърчаване и повишаване на грамотността (2014-2020). Протокол № 43.5 на Министерския съвет от 22.10.2014 г.

Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020. Решение № 12 на Министерския съвет от 10.01.2014 г.

Световна банка. (2010). *България: преглед на реформите в образованието, свързано с училищната автономия*.

Стратегия за намаляване дела на преждевременно напусналите образователната система (2013-2020). Протокол № 44.11 на Министерския съвет от 30.10.2013 г.

European Commission (2017). *Education and training monitor, Bulgaria, 2017*.

European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate (2018). *Employment and Social Developments in Europe 2018. Statistical Annex*. A Manuscript, completed in June 2018.

OECD. (2012). *Survey of Adult Skills (PIAAC)*.

World Development Report 2018: Education, <https://www.worldbank.org/en/topic/education>

24.10.2018 г.

Prof. Iskra Beleva, PhD*

DISPARITIES IN EDUCATION AND THEIR IMPACT ON THE LABOR MARKET IN BULGARIA

The on-going discussion of the disparities, incl. of those in education, are presented. The interconnections between education and the labor market are outlined. The development of the main indicators on the labor market, such as the labor force, employment, unemployment, persons outside of the labor market, are tracked based on the different levels of education for the period 2008-2017 and, on that basis, education is identified as a basic factor for successful labor integration. The analysis of the dynamic and structure of the market indicators allows for the highlighting of the positive and negative tendencies in the development of the disparities on the labor market, which stem from the educational characteristics of the labor force. Particular attention is paid to the assessments of key parameters of the National Development program: Bulgaria 2020 in the European context, underlining the fact that some indicators develop contrary to the expectations, while in the case of others – the difference in comparison to the average European levels remains large. In the context of the evidenced tendencies with regard to the fulfillment of the objectives of the Strategy 2020, an attempt is made to assess the conducted policies and especially the ones, which are aimed at encouraging labor integration through training and qualification; policies that have no alternative and are aimed at decreasing the social disparities and at the inclusion of risk groups in labor activity and at sustainable employment as a way to improve the standard of living.

JEL: J11; J13; J61

Keywords: *education; labor market; disparities; policies*

The on-going changes in Bulgaria over the last thirty years significantly altered the economic and social environment, in which the stereotypes about Bulgarians are formed with regard to education and its role in the value system of the individuals, families and of society as a whole. The disparities in the access to education, and to quality education in particular, and the formation of new stereotypes are of chief significance for the subsequent labor realization and for the quality of life.

The main *thesis of the present study is that, accepting* that disparities are an inevitable companion of socio-economic development in the market place, their increase under the current conditions has a negative impact over the overall societal and economic development and over the labor market in particular. That is why *decreasing their dynamic needs to be regarded as a necessary condition for social progress and an indicator of sound governance.*

* Economic Research Institute at BAS, Department "Macroeconomics", i.beleva@iki.bas.bg

The goal of the study is solely focused on the disparities, which are increasing present in our society, with regards to the access to education in general and to “quality” education in particular; another goal is to identify their reflection over the quality of the labor force as an important prerequisite for its labor realization. Given this focused goal, a series of other problems with the educational system in the country and with the educational level of the labor force remain outside scope of the present study, which does not diminish their significance and relevance to the present development of society.

The indicators that have been used to assess the growing disparities in employment and social development include ones relating to the educational level of the labor force in the EU Member States (Employment and Social Developments in Europe, 2018). By tracing the dynamic of the indicators, an assessment is conducted of the direction in which a given sphere develops. By tracing the positioning of our country among the Member States of the European Community, an assessment is conducted of the implemented policies for decreasing the disparities in the access to education, the participation in the labor market, the educational level and employment.

A discussion of the disparities in the International, European and national public space

The disparities are an indivisible part of the market, economic and social environment, but whenever they continuously grow, and hence lead to increased economic and social polarization in society, their increase turns into a barrier before the development of that environment and a source of social conflicts. The discussion of the disparities in the world is ever more lively and is facilitated by a number of renowned scientists (Nobel laureates Paul Krugman, 2013, 2009 Joseph Stiglitz “The Price of Inequality”, Thomas Piketty “The Capital of the 21st Century”), the World Economic Forum (Davos, January 2018) and the World Inequality Report (2018), as well as a number of scientific studies (“Pathology of Inequality” by Richard Wilkinson and Kate Pickett, 2014).

In the European context, the data indicate that in 2008 the disparity between the incomes of the richest and the poorest 20% of the population is 6.5 times. In 2017 the disparity increases to 8.2 times, which is the most significant increase within the Union since its establishment. The average disparity in the European Union is 5.2 times (the data for most countries are for 2016). The lowest level of disparity is registered by the Czech Republic – merely 3.5 times. Slovenia, Slovakia and Finland share the second position with a very similar value of the indicator (3.5 times). Latvia achieves the largest decrease in disparities – 6.3 times (as the coefficient in 2008 was 7.3).

At the national level, the debates on this topic are facilitated both by our scientific community and the non-governmental sector and by the political and economic ruling elite. There are numerous in-depth studies, which provide a comprehensive analysis of existing problems with the access to the educational

system and the tendencies in their development (Annual Report of the ERI at BAS, 2017; IME 2013, 2016). The Economic report for the President of the Republic of Bulgaria ("Bulgaria: Social Challenges and Euro Integration", 2007) and the roundtable discussion conducted under the patronage of the President of the Republic of Bulgaria ("Inequalities and Poverty in Bulgaria", 2018), as well as a series of publications and expert debates indicate that the scientific community actively participates in this discussion, analyzes the national specificity of the problems and aims to implement adequate policies for impacting the disparities.

Outlining of the severity of the current disparities in education and their impact on the labor market is a solid basis for rethinking the currently implemented national policies aimed at identifying ways to decrease them.

Education and the labor market

The World Development Report 2018 indicates that education is a powerful driving force of development and one of the most powerful instruments for decreasing poverty and ensuring equal access to education, the equality of women and overall social stability. Noting that there is significant progress in the process of attracting children to the class rooms, the report underlines the fact that 260 million children in the world are still not part of primary and lower secondary education. This report, as well as a series of other studies, underlines the growing significance of education as a factor for achieving a better life, particularly in the conditions of dynamic economic and social change. The acquisition of stable fundamental knowledge and skills by the children is a guarantee that the future labor force will be able to perfect their skills over the course of their entire careers. In that sense, the link between the education system and the labor market is ever tighter. The educational characteristics of the labor force directly relate to the qualitative potential of the labor market. The existence of ever growing disparities, formed on the basis of different characteristics (regional, gender, education, qualification, ethnicity and others), limit the possibilities for its efficient functioning. The fact that children are leaving the school system early is a prerequisite for the growing illiteracy of the labor force, and the reason behind its low functional skills is oftentimes the low quality of education.

These and a series of other problems are signals of problems in the labor market with regard to the supply of an uneducated and insufficiently functional labor force. Outlining the severity of the problems is a step towards identifying possibilities for limiting the negative tendencies (wherever such are registered) and for decreasing the lagging behind in comparison to the average European level (if such is registered).

The significance of the educational qualities of the labor force in the country increases immensely nowadays, when the decreasing labor supply as a result of the harsh demographic process and emigration is ever more clearly pronounced and the shortage of a labor force turns into a restriction of the economic activity of the business and of the opportunities for economic growth. The close link between education and employment is highlighted in a series of studies which underline the

fact that the group of the poor is predominated by people with primary or lower education, as well as by persons with no education (see World Bank and NSI, 2003; IME, 2016). In relation to that, policy issues relating to decreasing illiteracy and encouraging learning, including through lifelong learning, are of great significance, since they contribute to an increase in literacy; the acquiring of skills and qualifications which the labor market demands; and the implementation of policies, which contribute to increasing the suitability of part of the labor force based on the needs of the labor market.

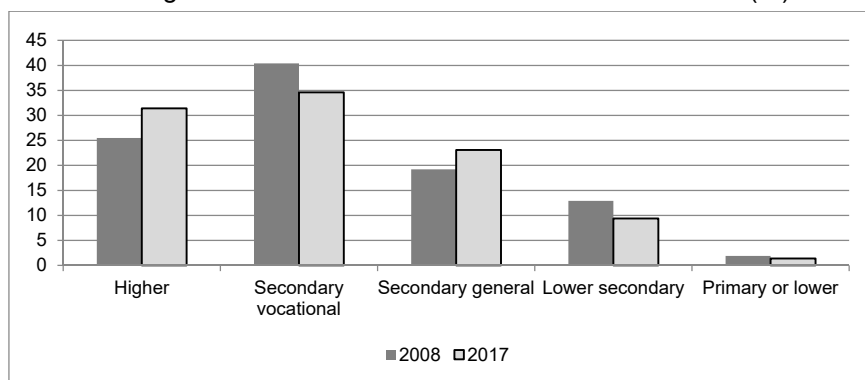
The basic role of education for successful inclusion in the labor market

The changes in the educational structure of the *labor force* (15 years of age and over) during the period 2008-2017 in Bulgaria is characterized by positive tendencies of increase in the share of persons with higher education and the share of persons with secondary general education, as well as a decrease in the share of persons with primary or lower education.

On the other hand, *within the educational structure of the population, the share of persons with secondary vocational training decreases* (from 58.9% in 2008 to 57.4% in 2017), including *the share of persons with a professional qualification* (from 39.9% in 2008 to 34.4% in 2017). This tendency is confronted by the demand of the labor market, where a growing deficit of a qualified labor force is evidenced; such a deficit is registered in the country during the last four years in a period of economic upturn and sustainable growth (Figure 1).

Figure 1

Changes in the educational structure of the labor force (%)

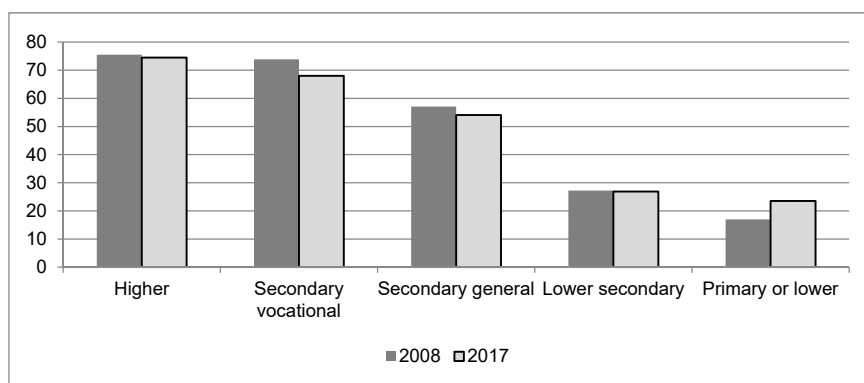

Source. NSI. Demographic and social statistics, Labor market, www.nsi.bg

The changes in the coefficient of economic activity indicate an increase at the low levels of the educational scale, i.e. the persons with lower secondary education (Figure 2).

Figure 2

Changes in the coefficient of economic activity of the labor force by educational level (%)

Source. NSI. Demographic and social statistics, Labor market, www.nsi.bg

This higher economic activity is stimulated by the growing labor demand, respectively by better opportunities to find work in the conditions of economic upturn, but it may also be stimulated by the more restrictive social assistance policy. Regardless of what it is caused by, the growing activity on the labor market by the persons with the lowest educational levels is a positive tendency, because it draws them out of the “gray area” and “legitimizes” them on the labor market. With regard to the competitiveness by educational status, however, these are people in a very disadvantageous position on the labor market. This disparity is reflected in the high share of unemployed people with low education – 14% for the persons with lower secondary education and 24% for the ones with primary or lower education with the general unemployment level standing at 5.5% during the second quarter of 2018¹. Hence, according to the education level, the *risk of unemployment amongst the persons with lower education is 3 to 6 times higher*.

The statistical data indicate a decrease in the economic activity of the persons with higher education by 1 p.p. during the analyzed period. This decrease is insignificant and may be the result of both structural mismatches between the supply and demand for highly qualified labor and subjective personal decisions for participation in the supply of labor.

A more alarming trend is the decreasing economic activity of the persons with secondary vocational training, including of the ones with professional training, which illustrates the evidenced lasting professional imbalance on the labor market. The economic activity of the persons with secondary general education decreases from 57.1 to 54.1% in the period 2008-2017. This applies particularly to the youth

¹ NSI. Demographic and social statistics, Labor market, www.nsi.bg

(ages 15-24) that participate neither in employment, education or training. Regardless of the fact that their share decreases after the end of the crisis and the beginning of the economic upturn (in 2013), the level of the indicator remains significantly above the average European level (Table 1).

Table 1

Share of youth (ages 15-24), who are neither in employment, education or training

	2013	2014	2015	2016	2017
Bulgaria	21.6	20.2	19.3	18.2	15.3
EU-28	13.0	12.5	12.0	11.6	10.9

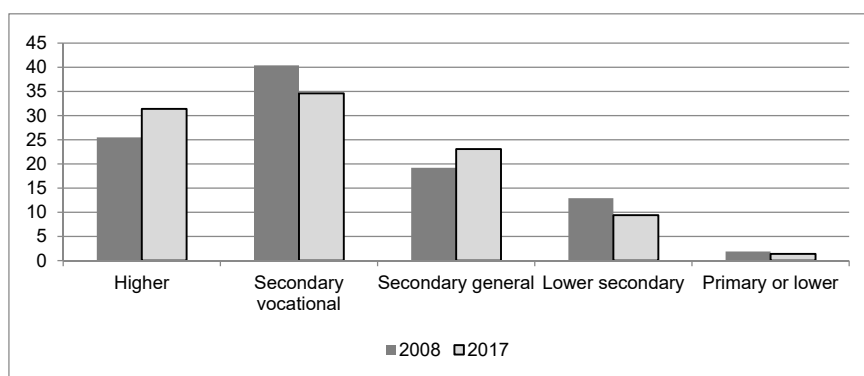
Source. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/>

The employment level is one of the main social indicators used for analytical purposes when studying labor markets and one of the main indicators for monitoring the implementation of the European Strategy 2020. The target level set by this strategy is 75% (for the age group 20-64) for 2020.

The changes in the educational structure of the employed also indicates a growing share of the persons with higher education and of the persons with secondary general education. There is a negative change, albeit a small one, observed in the share of employed persons with primary or lower education and a more significant decrease in the share of people with lower secondary education (Figure 3).

Figure 3

Changes in employment structure by educational level

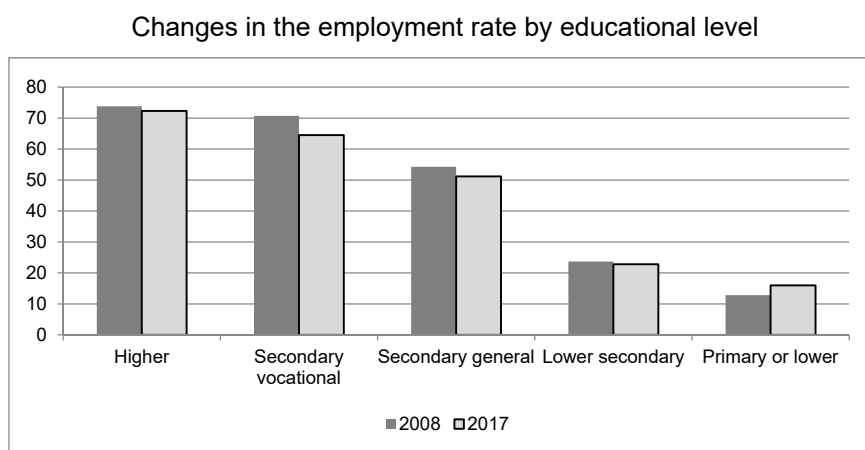

Source. NSI. Demographic and social statistics, Labor market, www.nsi.bg

As a whole, the changes in employment for all levels of the educational scale reflects the expansion in labor demand in the phase of progressive economic

development in the economic cycle. On the other hand, it should be pointed out that there are signs of changes, reflected by the slowing down of the increase in labor demand, despite the fact that the business still cites the lack of sufficient labor as a limitation of economic activity (Figure 4).

Figure 4

Source. NSI. Demographic and social statistics, Labor market, www.nsi.bg

The dynamic of the employment rate during the period 2008-2017 allows for the formulation of the following conclusions:

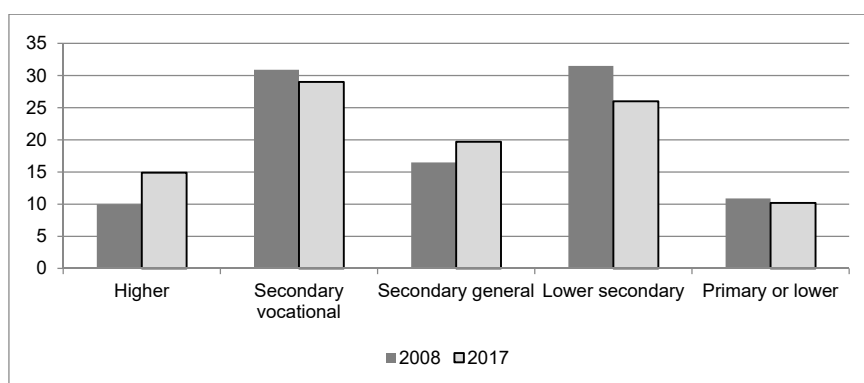
- The labor market has not yet “overheated” and continues to employ the labor force and increase employment of people with higher and secondary general education.
- There are signs of “oversaturation”, reflected by the decrease in the employment rate among persons with secondary and lower secondary education.
- The employment rate continues to increase, even though it does so at a minimal rate, for the persons with primary or lower education.
- The competitiveness of the employment based on educational levels is clearly outlined – among the persons with lower secondary education and the ones with primary or lower education the employment rate is *2 to 3 times lower*. This means that these persons are in an extremely disadvantageous position with regard to their competitiveness on the labor market due to their low education and respectively limited skills.

The changes in the dynamic of the educational structure of the *unemployed* are presented on Figures 5 and 6. They indicate that there are changes in the structure of the unemployed in 2017 – the share of persons with higher education increases to 14.9% (from 10% in 2008), the share of persons with secondary general education increases to 19.7% (from 16.6% in 2008), while the share of persons with lower

secondary, primary and lower education decreases, as does the share of the persons with secondary vocational education, including the ones who have attained a professional qualification.

Figure 5

Changes in the structure of the unemployed by educational level

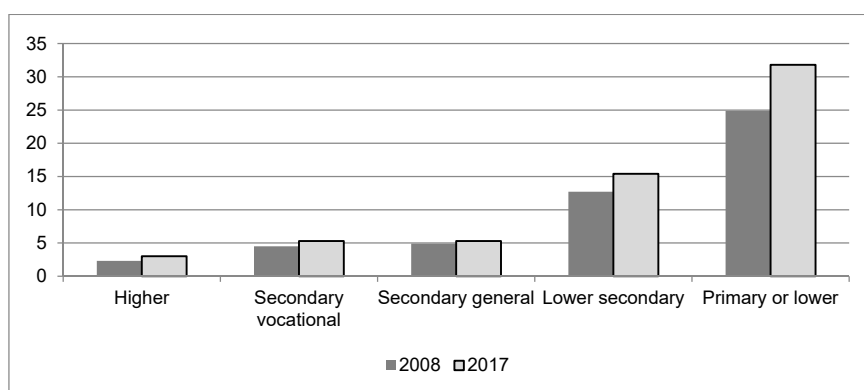

Source. NSI. Demographic and social statistics, Labor market, www.nsi.bg

The changes in the unemployment rate by educational level clearly outline the lack of competitiveness of the uneducated or low-education labor force (Figure 6). In 2017 the unemployed are predominantly persons with *lower secondary education* (15.4%) and ones with *primary or lower education* (31.8%), among which the unemployment level is 3 and 5 times higher than the average for the country (6.2%), respectively.

Figure 6

Changes in the unemployment rate by educational level

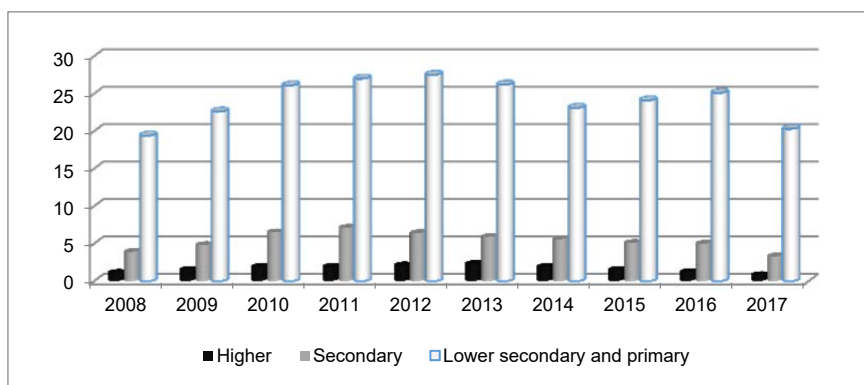
Source. NSI. Demographic and social statistics, Labor market, www.nsi.bg

Figure 6 is particularly illustrative of how, as the educational level increases, the opportunities for better positioning of the individuals on the labor market increases, while the risks of labor and social marginalization decrease.

The share of persons within working age who are currently not on the labor market and are not seeking employment remains almost unchanged in 2008 (the year prior to the crisis) and in 2017 (the year of stable development) and it amounts to around 22% of the available labor force. During the crisis period (2009-2013), this share has increased to 30%, which is indicative of a greater dependence of its dynamic on the economic cycle and, to a smaller extend, on the personal motivation of the individuals for inclusion in employment.

Figure 7

Persons, capable of working, but not seeking employment (in %)

Source. NSI. Demographic and social statistics, Labor market, www.nsi.bg

The profile of the persons within working age who are outside of the labor market indicates that this group is *predominately made up of persons with primary and lower education* – 19.4% in 2008 and 20.3% in 2017, respectively. In view of this stability of the group of persons with lower education outside of the labor market and lacking the desire to seek labor integration/reintegration, the implemented policies for activation of the economically inactive persons with low education have to be rethought with the aim of increasing their efficiency. Besides that, strict adherence to the requirement for mandatory education up to 16 years of age, as regulated by art 53 of the Constitution of the Republic of Bulgaria, should be ensured. In that sense, allowing non-participation in school education is unconstitutional, and the negative effects of this factor on society and the individuals are immense (purely from a financial standpoint society incurs significant expenditures for their social integration, for subsequent trainings, for social assistance, for participation in programs for labor integration, etc.).

In view of the time interval over which the effects from the absence from school or from their low level of education become visible on the labor market, the

accumulated problems with the labor and social integration of this group of the labor force will increase over time. Analogously, in view of the observation that “poverty breeds poverty” it can be argued that “lack of education breeds lack of education”. That is why using radical solutions for discontinuing the opportunity for further non-participation of children in training and the spread of illiteracy is necessary.

Strategic objectives of Europe 2020 in the field of education and the positioning of Bulgaria on the road to achieving them

The assessment of the degree to which the target educational indicators are met, conducted in the present study, is based on the data, presented in the Annual Monitoring Report of the EC for 2017 (see European Commission, 2017).

The data from the annual monitoring of the educational indicators of the EC indicate *unfavorable tendencies that show a worsening of the values* of the indicator “early leaving from education and training” (ages 18-24), as well as a slow process of closing the gap with the average European level in terms of the indicators for early childhood education and care (until the age of 4); the skills of the children up to 15 years of age in the fields of reading, mathematics and science; the employment level of school graduates (ages 20-34), and adult training (Table 2).

Table 2

Target educational indicators, Bulgaria and EU-28

Indicators	Bulgaria		EU	
	2013	2016	2013	2016
Early leavers from education and training (age 18-24) – in total	12.5	13.8	11.9	10.7
Tertiary educational attainment (age 30-34) – in total	29.4	33.8	37.1	39.1
Early childhood education and care (from age 4 until the starting age of compulsory education)	87.1	89.2	93.9	94.8
Proportion of 15 year olds with underachievement in:				
Reading	39.4	41.5	17.8	19.7
Mathematics	43.8	42.1	22.1	22.2
Science	36.9	37.9	16.6	20.6
Employment rate of recent graduates by educational attainment (age 20-34 having left school 1-3 years before recent)	67.7	72.0	75.4	78.2
Adult participation in learning (age 25-64)	2.0	2.2	10.7	10.8

Source. European Commission, 2017, p. 4.

The assessment of the presented tendencies is summarized in the present report, as follows:

- There is a significant focus on “inclusive” education in Bulgaria, which is reflected by the planned revision of the model for the financing of the schools with the aim of supporting equality and quality (by allocating additional resources towards schools in a vulnerable position).

- The lack of basic skills (according to the criteria set by PISA) is one of the highest in the EU.

- A new approach is applied as a means to overcome the issue of the early leaving of school. The integration of the Roma minority in the educational system remains a challenge as do the segregated Roma schools.

- Steps have been taken to significantly improve the attractiveness of the teaching profession, while the aging of the teaching staff is in the focus of the governing figures.

- The financing of higher education on the basis of achieved results targets the improvement of its quality and of its adequacy with regard to the requirements of the labor market.

Additional specified indicators are the *financing of education – its share in GDP increases from 3.7% (2013) to 4% (2017)* (the average European level is 5% and 4%, respectively) as well as the mobility in education, whose values also remain lower than the European average by 2 to 3 times (for Bachelors and Masters degrees, respectively).

The presented observations from the monitoring report of the EC for 2017 confirm many of the assessments and expectations conducted by experts in the country to a significant extend (Zareva, 2015; Hristov, 2013). A study from 2015 conducted by the ERI at BAS specifies the main areas, in which lagging behind has been evidenced in comparison to the average European level by target indicators, such as: the share of tertiary educational attainment among the persons aged 30-34; the share of students with achievements below the critical threshold in the fields of reading, writing and science, etc. A series of examples from national and international studies are presented, drawing attention to the quality of education and its scope. Also noted are the instable tendencies in the dynamic of the indicator for early leaving from education and training, difficulties in the transition from education to employment, problems with staffing in education and the quality of teaching. Conclusions are drawn that “despite the positive changes with regard to achieving key indicators for the quality of training and lifelong learning, there is substantial lagging behind in meeting the objectives” (Zareva, 2015, p. 126).

The disparities and, more specifically, the income disparities are directly related to the achieved results. According to a study by the OECD from 2015, around 60% of the students (65% in reading, 62.6% in mathematics and 59% in science), who fail to meet the minimal criteria set by PISA, are children from families at the bottom of the socio-economic ladder in terms of quality of life. The shortage of skills in these fields among children with incomes from the highest quartile group compared to those from the lower quartile group is more than 3 times and has a pronounced regional character – a 2.8% difference in the capital cities, a 15.8% difference in the towns and a 30.3% difference in the rural regions. In this context the indicators for Bulgaria are not an exception, however, their values are further worsened by the demographic processes of the decreasing

number of children and the reforms in the educational system, which lead to the foreclosure of schools due to an insufficient number of students. A study of the World Bank for Bulgaria indicates that a main reason for the decrease in the inclusion of the students from grades 1-4 and grades 5-8 is the foreclosure of schools in small settlements (World Bank, 2010, p. 36).

A survey of adult skills (OECD, 2012) identifies the existence of the so-called "low-skills trap", which is expressed in the fact that persons with lower qualification have a 5 times lower willingness to participate in training in comparison to those with high qualification. This means that 20% of the population aged 16-65 (with a qualification level of 1 or lower) fall within the "low-skills trap" and motivating them to participate in various forms of training to increase their qualification is quite necessary in view of the fact that in actuality lifelong learning produces more benefits – more highly qualified and educated persons. A challenge faced by politicians is the implementation of precisely those policies, which may effectively support these persons to exit the trap.

These and a series of other international and national studies indicate that the links between education and realization on the labor market are sustainable and that poor people in a disadvantageous position are faced with restrictions both with regard to the access to education and with regard to achieving sound/high results in learning and in their professional realization. That is why diverse policies are being developed in order to improve the inclusion of children in childhood education and care through further expansion of the network of kindergartens, increasing the inclusion of children in schools and decreasing the share of school leavers; increasing the quality of training and improvement of the acquisition of basic knowledge and skills (reading, mathematics, science); increasing the quality of higher education and its adaptation to the needs of the labor market; establishment of a flexible system for lifelong learning. These policies need to consolidate the efforts of society for introducing coherent, yet sustainable changes in education, which support a more successful economic development in the country.

National policies for decreasing the disparities in the field of education as a prerequisite for the improvement of the competitiveness of the labor market

Strategic objectives

The pillars of the national policy for overcoming disparities in education, for inclusion in education and training from an early age and through the entire adult life, and for receiving quality education that corresponds with the requirements of the labor market, comprise the objectives of the national policy, which are presented in the current national strategies and their annual action plans as well as in a series of legal documents. There are a total of 8 strategic documents for each field of education:

- National strategy for the development of scientific research in the Republic Bulgaria 2017-2030;

- Strategy for the educational integration of children and students from ethnic minorities (2015-2020). *Two of its four target objectives focus on a) the complete socialization of children and students from ethnic minorities; b) ensuring equal access to quality education for children and students from ethnic minorities;*

- Strategy for the Effective Application of Information and Communication Technologies in Education and Science in the Republic of Bulgaria 2014-2020;

- National Strategy for the Encouragement and Increase of Literacy (2014-2020).

The achievement of the main objective ("a level of functional literacy, which would ensure possibilities for personal and public development and will support the achievement of smart, inclusive and sustainable economic growth") also includes policies for increasing the participation and inclusion. One of the instruments for overcoming socio-economic disparity is the provision of social packages for increasing the scope of the pre-school education and preparation, for keeping students in schools, and for childcare provision at an early age.

The indicative indicators for 2020 include:

90% of the children between 4 years of age and the age at which they must start attending the first grade are to be included in pre-school education and training.

80% of the children are to be ready for school at the end of compulsory schooling/preparation.

Reaching 80% fulfillment of the state educational requirements for the learning material in Bulgarian language and literature at the first stage, measured via the national external evaluation at the end of grade IV until 2020.

Reaching 65% feasibility of the expected results from training in Bulgarian language and literature, measured via the national external evaluation at the end of grade VII.

Decreased share of 15-year-old students with achievements below the critical threshold set by PISA to 30%.

Reaching 60% feasibility of the expected results from training in Bulgarian language and literature, measured via the state matriculation exams in Bulgarian language and literature.

80% of the adults included in literacy courses and learning the curriculums of lower secondary classes are to have completed their training successfully.

- Strategy for the Development of Vocation Education and Training in the Republic of Bulgaria for the period 2015-2020;

- National strategy for the Development of Pedagogical Staff;

- National Strategy for Lifelong Learning for the period 2014-2020;

- Strategy for Reducing the Share of Early School Leavers (2013-2020).

The objective is "Ensuring equal access and support for the development and inclusion of the children and the youth in the system of pre-school education and

training and in school education as a prerequisite for equal social inclusion and full personal realization and participation in the development of local communities in the country”.

National objective 4 – “The share of early school leaving is to fall below 11% by 2020” has an important impact on the implementation of other national objectives – mainly in the field of education, employment and the fight against poverty. The increase in the educational level increases the chances of finding employment (National objective 1 – “Reaching 76% employment of population aged 20-64 in 2020), ensures the generation of income (National objective 5 – “Decreasing the number of persons living in poverty by 260 thousand persons by 2020) and is a prerequisite and a necessary condition for enrollment in the next educational level – the International Standardized Classification of Education, and the increase in the number of persons with completed higher education (National objective 4, especially in the part about the share of 30-34 year olds with completed higher education – which is to reach 36% by 2020).

The *National Employment Strategy* and the annual employment action plans should also be added to these national strategies in the field of education; they elaborate sets of programs, aimed at the qualitative development of the labor force through various forms of education, training and qualification. *The National Employment Action Plan 2018* specifies the quality of the labor force and the increase in the employment of disadvantaged groups on the labor market as main elements of the vision of the policy. The disadvantaged groups on the labor market are clearly identified and include the unemployed youth, who are currently neither in education, training or employment, the unemployed persons with no professional qualification, the long-term unemployed, who have lost their professional ability as result of prolonged absence from employment, etc.

The set strategic objectives until 2020 (with the exception of the National Strategy for the Development of Scientific Research, which covers the period until 2030) in the specified documents should already be achieved to a large extent, since the end of 2020 is only two years away. In that sense, the changes in the values of the indicators in a direction that is contrary to the desired one raise questions, such as whether, when setting part of the strategic objectives, there was some overestimation of the opportunities and the existing capacity and whether it is necessary to rethink what are the main levers for impact. Raising these issues requires the opinion and assessment of experts with detailed knowledge of the system and the mechanisms ensuring its functioning.

In some of the specified strategic documents the disparities in the access to education are directly addressed when it comes to: the educational integration of children and students from ethnic minorities; encouraging and increasing literacy; the development of professional education and training; lifelong learning; and decreasing the share of early school leavers. The identification of these disparities makes the policies clearly addressed, but the achievement of visible and irreversible

results is currently made difficult by the fact that these policies do not have a preventive characteristic; they rather address lasting encountered unsound practices of non-participation in education or of school leaving, mismatches between acquired knowledge and skills and the actual needs of the labor market, difficulties in the transition from school towards employment, a low level of participation in forms of lifelong learning, etc.

It should be pointed out that according to a series of studies, the reasons for the negative consequences of education over the labor market stem as much from the educational system as they do from the economic and social problems, caused by the reformation of the public system in the period after 1989. The significant question is whether, at this stage of our development, we clearly understand the roots of the problems and whether we are finding out the right decisions for overcoming them? To a significant extend the answer to this question is positive, but there are also areas, in which more effective mechanisms for impact are still being sought, as follows:

- Firstly, we are talking about mechanisms for ensuring equality in the access to education in the conditions of school foreclosures, emigration of the population from these settlements, as well as the existence of significant regional imbalances. The impact of the financial restrictions in the system and the consequences for the access to education in general and quality education in particular need to be reconsidered. The utilization of the modern information and communication systems may contribute to the improvement of the access to education, but currently their application is still not wide enough.

- Secondly, there is the issue of achieving a better balance in the implemented policies for insuring *unity between inclusion and participation in education and quality of education*. There needs to be a balance between catching up to European average quantitative indicators and maintaining a high quality of education, since the possession of diplomas without having the actual knowledge coverage does not increase the competitiveness of the individuals on the labor market. The debate to that effect is necessary and is conditioned by the large share of pupils below the critical knowledge level in the field of reading, mathematics and science. Increasing the salaries of the teachers, as a way improving the attractiveness of the profession and motivating the teachers, is only a step towards increasing the effectiveness of the educational system. In that context, allocating more resources for education to the poorer regions is only part of the efforts to create better conditions for education and ensuring access to education.

- Thirdly, *the difference in the number of persons, who "have never been to school" due to regional and ethnic reasons* is a matter of concern (according to data from the 2011 census conducted by the NSI, the proportion, divided by ethnic groups, is 1:8:11 for Bulgarians, Turks and the Roma minority, respectively). Data from a study conducted by the UNDP/WB/EU in 2011 indicate poverty as the most commonly cited reason for not attending school by the Roma children. A report by the Open Society from 2013 states that "a mere 47% of the children from the Roma

minority are included in the educational system and just half of those complete their primary education. The children from this ethnic group that continue on to enroll in lower secondary education comprise a mere 12% (for the age group 16-19), while the average for all other children is 81%" (Hristov, 2013). According to another study, the ethno-cultural model has a significant impact over the participation in education and special attention is paid to the participation in education of the girls after a certain age (Cherkeleva, 2018, p. 105).

Segregation and discrimination are still factors that impede the equality in the access and participation in the educational process and oftentimes are the motivation behind leaving school. In that sense, "a significant part of the educational, integrational and socializing potential of the "Strategy for the Educational Integration of the Children and Students from Ethnic Minorities" (Strategy for the Educational Integration of Children..., p. 1), remains unutilized, which necessitates the development of more diverse approaches and instruments for impact. One possible approach is *the introduction of full-time training in Bulgarian schools*, which would particularly benefit the students from the vulnerable ethnic groups as well as the children from the poorer families.

The role of the municipalities in increasing the integration of the children in the educational system can be intensified by implementing diverse policies. There are good practices in this regard, such as the *active inclusion of the community centers* in various forms of extracurricular education and training. *The link between the institutions and the local communities* in seeking public support for the implementation of integration policies can be strengthened if it becomes a sustainable exchange of information and ideas. In order to improve the effectiveness of institutional cooperation with parents and their involvement as partners in the implementation of integration policies other forms of mutual cooperation and communication between children, parents and teachers should be implemented alongside electronic forms of contact.

•Fourth, the active policy on the labor market includes a significant number of programs and measures, aimed at the activation of persons outside of the labor market for participation in it through motivation and training, as well as measures for employment, training and qualification.² These measures have been financed by the state budget with BGN 73 million per annum over the past few years as well as with a significant part of the resources allocated under the OP "Human Resources Development". It can be said that, in view of the objective changes in the economy, the financial resource for training and qualification aimed at improving the quality of the labor force and its development increases over time, particularly in the years when resources were assimilated within the framework of the Operational Program "Human Resources Development. The role of the active policy on the labor market, in its part focused on supporting the development of human resource potential,

² See the National Program "Activation of Inactive Persons" in NEAP in 2018, where the identified target groups are: inactive persons who are not, registered in Labor Offices, discouraged persons and young persons, up to 29 years old, who are not working, are not seeking employment and are not registered in Labor Offices (NEAP, 2018, MLSP, p. 31, Annex 1).

however, is limited and cannot replace, but rather only partially compensates for the gaps in the educational system, mainly because this policy is not aimed at generating basic knowledge.

●Finally, *the participation in lifelong learning and the participation of adults in training should be noted*. Lifelong learning as a form of improvement of the quality of the human resources in accordance with the dynamic changes in economic development and the needs of the labor market continues to be problematic in terms of its realization, despite the existence of a set of measures in this area, which have also been financially supported with resources from the Operational Program over the last ten years. Observations have been made that *“despite the lack of modern work skills in a significant share of the population, the participation of the illiterate or low educated persons in training is still unsatisfactory. They often face problems with basic skills, which are of key significance for successful integration in today's societies. That is why it is of primary significance to ensure access to high quality and accessible courses for improving the literacy of adults and a suitable environment for compensating the illiteracy problems – in the workplace and outside of it”* (National Strategy for the Encouragement and Increase..., p. 5).

On a European scale our country ranks last in terms of the share of adults, attending various forms of training – 2.2% in 2016, despite a slight increase in comparison to preceding years (1.6% in 2011), given that the EU-28 average is 10.8% in 2017 (and 9.1% in 2011, respectively).³

On a national scale, the reporting documents indicate a decrease in the number of adults signed up to acquire various degrees of professional qualification (for the school year 2015/2016 their number is insignificant: 2109 persons have signed up for a course to acquire the first degree of professional qualification, while a mere 13 have signed for a course to acquire the fourth degree of professional qualification) (see the 2015 Annual report on the implementation of the National Strategy..., p. 17). The national objective is 5% for 2020, while the average European target of 15% would present a significant challenge. It is apparent that *there needs to be a rethinking of the current system with regard to the improvement of the coordination between the participants in the system and the rethinking of the programs for adult training in view of the needs of the economy; the programs also need to address the individual groups better*.

In relation to that more efforts are needed in the field of validation of the informally acquired knowledge. There need to be wider opportunities to offer forms of training, which correspond with the interest and abilities of the employed, outside of the traditional forms of evening classes and distance learning. This necessity is reflected in the National Strategy for the Encouragement and Improvement of Literacy, but the most effective forms for its practical realization, which may be approved and utilized in order to increase the employability and quality of the labor

³ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Lifelong_learning,_2011_a.

force, as well as the productivity of its labor and its remuneration, have not yet been found.

*

In conclusion, the following *summary* can be made:

- The prioritization of education is a main factor for generating quality human resource potential and ensuring quality employment is the right policy direction, which must be sustainable and coherent.
- The socio-economic changes in the country during the last thirty years have had an ambiguous effect over the equality of the people in terms of their access to education and to quality education. They have contributed to the formation of "vulnerable" groups in the population on an educational basis, which places a barrier before them with regard to employment in general and quality employment in particular.
- The identification of the educational disparities and the depth of their negative impact over the labor market allows for the addressing of the policies, which are aimed at decreasing the disparities in a series of strategic documents.
- The achievement of the objectives is impeded by the gravity and persistency of the problems accumulated over time. That is why the successes achieved in some areas are still minimal and unsustainable. The tendencies in the development of some of the processes are oftentimes in a direction, which is contrary to the desired one. Catching up to the average European levels for a series of indicators will remain a challenge in the coming years.
- The active policies on the labor market should not be looked at as a panacea for the improvement of the quality of the labor force, its activation and labor reintegration. The expectations for these policies should fall within the framework of its objectives, namely for inclusion on the labor market and for cooperation for qualitative adaptation to the dynamically changing demand for labor.
- The acceleration of the reforms in those spheres of education where there are tendencies of unsustainable development and considerable lagging behind the average European levels is necessary and requires the mobilization of the entire society.

References:

- Cherkeleva, St. (2018). Migration Experience and Attitudes towards Education of the Bulgarian Roma minority. *Population*, N 1 (in Bulgarian).
- Hristov, S. (2013). *The Disparities in Bulgaria – Dynamics, Comparative Analysis, Reasons*. Sofia: IME, https://ime.bg/var/images/Inequality_full_text.pdf (in Bulgarian).
- Krugman, P. (2009). *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*. USA: "W.W.Norton".
- Krugman, P. (2013). Raise that wage. *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2013/02/18/opinion/krugman-raise-that-wage.html>

Piketty, T. (2018) *Capital in the Twenty-First Century*. Sofia: Iztok-Zapad (in Bulgarian).

Stiglitz, J. E. (2014). *The Price of Inequality*. Sofia: Iztok-Zapad, http://iztok-zapad.eu/uploads/materials/Pages_from_tzenata-01.pdf (in Bulgarian).

Zareva, I (2015). The Development of Human Capital through Education within the framework of the OP "Human Resources Development" (Priority axis 3 and 4). In: *Annual Report of the ERI at BAS 2015, of the policies for economic development in Operational Programs during the period 2007-2013* (in Bulgarian).

Annual report for 2015 on the implementation of the National Strategy for Lifelong Learning for the period 2014-2020, 2016 (in Bulgarian).

Economic Research Institute at BAS (2017). *Annual Report*. Sofia: Gorex Press (in Bulgarian).

European Commission (2017). *Education and training monitor 2017, Bulgaria*.

European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate (2018). *Employment and Social Developments in Europe 2018. Statistical Annex*. A Manuscript, completed in June 2018.

IME (2016). *Cross-sections of poverty – education and employment as factors of the crisis of income and happiness in Bulgaria*, https://ime.bg/var/images/Inequality_full_text.pdf (in Bulgarian).

MLSP (2018). *National Employment Action Plan*. Sofia (in Bulgarian).

National Strategy for the Encouragement and Increasing of Literacy (2014-2020) (in Bulgarian).

National Strategy for Lifelong Learning for the period 2014-2020 (in Bulgarian).

OECD. (2012). *Survey of Adult Skills* (PIAAC).

Strategy for Reducing the Share of Early School Leavers (2013-2020) (in Bulgarian).

Strategy for the Educational Integration of Children and Students from Ethnic Minorities (2015-2020) (in Bulgarian).

World Bank and NSI (2003). *Poverty in Bulgaria*. Sofia (in Bulgarian).

World Bank. (2010). *A Review of the Bulgarian School Autonomy Reforms* (in Bulgarian).

World Development Report 2018: Education, <https://www.worldbank.org/en/topic/education>

24.10.2018

Доц. д-р Карен С. Саргсян*

СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД АНТИКРИЗИСНОТО РЕГУЛИРАНЕ В ИКОНОМИКАТА

Направен е опит да се докаже, че развитието и прилагането на ефективни антикризисни политики в световен мащаб би направило възможно ако не избягването, то поне предвиждането и управлението на бъдещи финансови кризи. За да се постигне това, на първо място, националните правителства и международните институции трябва да осмислят максимално поуците от последната криза, така че в бъдеще антикризисните мерки да станат по-резултатни и целенасочени. В глобален план е необходимо да се разработят ефективни механизми, които осигуряват оптимален баланс между реалния и финансовия сектор на икономиката, насърчавайки ускореното развитие на световното стопанство и защитавайки го от различни видове икономически шокове.

JEL: E32; G01

Ключови думи: финансов и реален сектор; държавно антикризисно регулиране; инструменти на фискалната и паричната политика

Причините за съвременните кризи трябва да се търсят във финансовия сектор, който през последните години нараства значително в глобален план и все повече се отдалечава от реалния сектор на икономиката, а това рано или късно би могло да предизвика възникването на кризи. Отвореността на националните икономики и глобализирането на капиталовите пазари създава възможност всяко проявление на финансова нестабилност за много кратко време да се разпространи както вътре в съответната държава, така и по целия свят, придобивайки все по-усложнени форми, и в крайна сметка да прерасне в световна финансова криза.

Глобалната финансова криза от 2008 г. разкрива основните недостатъци в икономическите и финансовите системи в различни държави по света, както и в тяхното регулиране. Във връзка с това е нужно радикално да бъдат преразгледани съществуващите научни идеи и разбирания за причините за икономическите кризи, а също и насоките, инструментите и мерките за тяхното преодоляване. Важно е да бъде анализиран съвременният световен опит в сферата на държавното антикризисно регулиране, както и мерките за обединяване на усилията на страните на регионално и на глобално ниво за провеждането на съгласувана антикризисна икономическа политика. В зависимост от дълбочината на ефектите от кризата и границите на разпространението ѝ държавната антикризисна политика, прилагана в отделните страни, има свои специфични особености, форми, методи и инструменти. Въпреки тези различия обаче е въз-

* Международен научно-образователен център на Националната академия на науките на Република Армения, департамент „Икономика и управление“, Ереван, kssargsyan@yahoo.com

можно да бъдат изведени обобщени критерии за избор на инструменти на фискалната и паричната политика, които могат да бъдат използвани в различни страни в рамките на държавната антикризисна политика.

Историята на развитието на икономическите отношения показва, че във всеки вид социално-икономическа система през редовни интервали от време настъпват икономически възходи и спадове независимо от естеството и характера на регулирането. Затова може да се твърди, че социално-икономическата система работи в рамките на цикличен процес, а кризите са неразделна част от социално-икономическото развитие. Следователно икономическата криза всъщност е нестабилност в състоянието на социално-икономическата система, която възниква като резултат от непреодолимото влияние на дезорганизиращи и синергични фактори в социалната или икономическата структура и която не е възпрепятствана от определени балансиращи обстоятелства. Кризата може да се дефинира като „повратна точка в развитието на структурата на системата по време на прехода ѝ към качествено различно състояние“ (Mim, 2009). Тя се характеризира със специфична нестабилност и нелинейност на параметрите на системата. В даден момент дори и най-незначителните външни влияния (които поради слабото си въздействие не са взети под внимание в условията на стабилно развитие) могат да окажат определящ ефект (на тези неотчетени слаби влияния), което от своя страна да предизвика стратегически промени или цялостно преструктуриране на системата (Acemoglu, Robinson, 2012).

Кризите са многоизмерни явления и информацията за тях често е противоречива и недостатъчно структурирана. На изследването на кризите са посветени множество научни трудове и дългогодишни проучвания. Въпреки това съвременните разбирания в тази област са все още непълни и доста ограничени. Същевременно редица учени продължават твърдо да заявяват, че кризата не е фаза на икономическия цикъл и се опитват научно да докажат стабилността на устойчивия икономически растеж в пазарната икономика (вж. Marsh, 2012; Смирнов, 2013). Според Р. Лукас, представител на теорията за реалните цикли, икономическите агенти оперират оптимално въз основа на мотивацията за максимизиране на печалбите. Съгласно тази теория основната причина за икономическия цикъл са т.нар. фактори на „реалната икономика“, а именно промяната в производителността на труда, в цената на ресурсите, създаването на монополи и т.н. Промяната в тези фактори води до изменения в макроикономическото развитие. Очевидно е, че подобен подход е коренно различен от кейнсианските виждания, свързани с краткосрочното колебание на икономиката спрямо променливото търсене (Замулин, 2004).

Поради „рядкостта“ на кризите статистическите данни за тях са ограничени и ненадеждни. Трудности с набирането на информация възникват винаги, дори когато се използват количествено приближени оценки на кризисни явления, например данни за дисбаланса между съвкупните спестявания и съвкупните инвестиции. Като се има предвид, че същността на кризите се изменя с течение

на времето, в съответствие с това трябва да се променят и характерът и насоките на антикризисните мерки. В действителност, ако антикризисната политика се разработва и изпълнява в глобален мащаб, тя ще позволи на всички държави да направят бъдещите кризи предсказуеми и управляеми. Ето защо е необходимо правителствата и международните организации да извлекат поуки от сегашните кризи с цел да повишат ефективността и целесъобразността на антикризисните политики. Сходствата между икономическите кризи обаче, вкл. Голямата депресия, показват, че при разработването и прилагането на икономически политики не се вземат изцяло предвид уроците от миналото. Правителствата на различни държави, заедно с международните институции и представителите на научната общност не успяват да обобщат натрупания опит, нито да разработят и да тестват на практика препоръките за антикризисно регулиране на националните икономики, макар че имат достатъчно време и достатъчно причини за това. Така днес в почти всички страни в света държавното регулиране на икономиката се характеризира с непоследователност, липса на стратегически подход и в крайна сметка – с изключително слаба ефективност.

Особености на съвременните финансови кризи

Разглеждайки обобщено кризите в миналото, трябва да се отбележи, че до втората половина на XIX век икономиката е ориентирана основно към селското стопанство, което от своя страна обуславя и аграрния характер на икономическите кризи от онова време, породени от неочаквани природни процеси и явления. Научните открития от XIX век, индустриалната революция в развитите капиталистически страни и техническите нововъведения в различни сектори на икономиката обаче водят до промяна в естеството на кризите и в причини за тях се превръщат индустриалните фактори. Днес развитите страни са формирали постиндустриална структура на икономиката, с господстващо положение на сектора на услугите, в която основният компонент е финансовият сектор. Ето защо много съвременни икономисти приемат виждането на Х. Мински, че всички рискове са концентрирани в него, докато в реалния сектор се запазва равновесието (Minsky, 2008). Тази хипотеза е подкрепена от факта, че през втората половина на XX век броят на финансовите кризи надхвърля този на икономическите. Сега финансовите кризи придобиват такъв мащаб, че оказват влияние върху реалния сектор на икономиката. Подобен подход при разглеждането на кризите може да се обясни с тенденциите в развитието на икономическата наука през последните десетилетия и най-вече с големите различия между научните виждания за икономиката и за финансите (Григорьев, Хазин, 2010). Затова причините за днешните кризи трябва да се търсят във финансовия сектор на икономиката, който през последните години значително нараства в световен мащаб и все повече се отдалечава от реалния сектор.

За начало на последната глобална финансова и икономическа криза се приема 2007 г., когато се налага Федералният резерв на САЩ да се намеси и да предостави ликвидност на банковата система (Soros, 2009). Тази криза протича в условията на силна глобализация на световната икономика, поради което намира бързо разпространение и в други страни. Тя е резултат от комбинирания ефект на спукването на ценовия балон на пазара на недвижими имоти и провала на сегмента на облигациите, гарантирани с ипотечни дългове. Всичко това предизвиква спад на кредитните пазари, сериозни затруднения при получаването на заеми, както и общо отслабване на бизнес активността (вж. Turner, 2010; Cassidy, 2009).

Най-съществените последствия от световната финансова и икономическа криза могат да бъдат обобщени, както следва:

1. Рязък спад в цените на недвижимите имоти, който в същото време може да се определи и като една от основните причини за кризата. Това се дължи на факта, че неоправдано високата цена на недвижимите имоти се формира не вследствие на реално предлагане и търсене, а в резултат от спекулативни сделки, които рано или късно биха причинили срив на пазара.

2. Масово изтичане на капитали от развиващите се в развитите страни. Причината е, че в условията на спадащи цени на недвижимите имоти възникват сериозни проблеми с ликвидността, в резултат от което инвеститорите бързат да препродават активите си на ниски цени, а продажните цени в развиващите се страни за разлика от тези в развитите са по-ниски.

3. Съществено увеличение на бюджетните дефицити, породено от факта, че много държави са принудени да предоставят значителна финансова подкрепа с бюджетни средства на производствени и финансови институции, които имат сериозни проблеми с ликвидността и са на прага на несъстоятелността.

4. Период на рецесия в световен мащаб, която първоначално се проявява в развитите икономики, а след това обхваща и развиващите се страни. Инвестициите спадат рязко, което може да бъде обяснено наред с посочените проблеми, свързани с ликвидността, също и с факта, че по време на кризата както у потенциалните инвеститори, така и в цялото общество започват да преобладават негативните очаквания. Чувствително намаляват възможностите за намиране на работа в различните страни, което води до ръст на безработицата. При криза предприятията се стремят да ограничат разходите и тъй като продажбата на активи в критични ситуации е много трудна и рискова за реализация, най-бързият начин за понижаване на разходите е съкращаването на работни места.

5. Засилване на позициите на американския долар спрямо валутите на други държави. В условията на криза глобалното изкупуване и продажба на активи се осъществява в долари, което причинява значително нарастване на търсенето на тази валута, а това от своя страна води до повишаване на нейната цена.

В основата на растежа в пазарната икономика стои натрупването на капитали и инвестиции, тъй като то създава нови стимули за разширяване на производствения капацитет. С развитието на модерно потребителско общество обаче в общоприетото средство за стимулиране на икономиката все повече се превръща кредитирането. Това намира най-ярък израз в САЩ.

След Втората световна война благодарение на Бретънуудското международно валутно споразумение от 1944 г. американският долар получава изключителен статут в международната търговия – основните световни валути са с фиксиран курс към долара, който на свой ред е свързан с фиксирана цена на златото. Това предопределя облика на финансовата политика, провеждана от правителството на САЩ през следващите няколко десетилетия, чиято основна характеристика е неконтролираното емитиране на щатски долари. За тази политика допринася и Ямайската международна конференция през 1971 г., защото в резултат от нейните решения на американския долар е отредена изключителна роля в международните сделки и разплащания. Именно през този период, когато е прекратена връзката между златото и долара, световният паричен оборот започва да расте бързо, допринасяйки и за опростяването на емитирането на заеми и безпрецедентно рязкото увеличаване на техните обеми.

В много богати страни, особено в Съединените щати, увеличаването на публичните разходи е съпроводено с мащабно кредитиране, състоящо се предимно от ипотечни и потребителски кредити. В същото време цените на пазара на недвижими имоти нарастват бързо, а финансовите институции предоставят кредити на клиенти дори при ненадеждна кредитна история и ниски доходи. Правителството намалява данъчните ставки върху ипотечните и корпоративните кредити, което ги превръща в приемливо средство за осигуряване на икономически растеж, и те стават привлекателни и за обикновените граждани.

В резултат от парично-кредитната политика на САЩ мащабните банкови кредити с течение на времето обаче довеждат до сериозни проблеми с платежоспособността и ликвидността в цялата глобална финансова система. За да изчистят балансите си от тези лоши кредити, банките ги обезпечават с ипотеки, които се търгуват на първичния и на вторичния фондови пазари, а търсенето за тях се повишава заради постоянния ръст на пазара на недвижимите имоти. Това означава, че рискът от невъзстановяване на лошите кредити започва да се прехвърля върху обикновените инвеститори. Същевременно големите инвестиционни фондове, застрахователните компании и други финансови институции на пазара закупуват тези ценни книжа и издават свои собствени такива, които също излизат на финансовите пазари. Постепенно това развитие надхвърля границите на Съединените щати и се разпространява по целия свят. Дълго време дори не е било възможно да се открие реалният актив, стоящ зад определена ценна книга. На американските и на международните финансови пазари насаства период на изключително голяма активност.

През 2004 г. Нуриел Рубини, професор в Нюйоркския университет, прогнозира настъпването на спад в САЩ през периода 2005-2006 г. На конференцията, организирана от Международния валутен фонд през 2006 г., той заявява, че през следващата година страната ще изпадне в безпрецедентна икономическа рецесия, предизвикана от ситуацията на пазара на недвижими имоти, големия обем неясно гарантирани задължения, закупени от финансовите институции, и широкото разпространение на различни деривативни финансови инструменти. Според него това в крайна сметка ще наруши функционирането на цялата финансова система (Roubini, 2008). За да се вземат адекватни мерки обаче е било необходимо да се приемат ясни и болезнени политически решения, но по онова време не е имало основания за пристъпване към такива, тъй като тогавашните нива на икономически растеж са били задоволителни както за държавата и гражданите, така и за финансовите институции. Освен това в основата на икономическата политика на американското правителство в онзи момент стои икономическото стимулиране за сметка на активизирането на кредитния и фондовия пазар.

И все пак от началото на 2005 г. жилищното строителство в САЩ спира. В края на същата година обемът на продажбите на недвижими имоти, както и цените им, намаляват. Започват да възникват проблеми с обезпечените банкови задължения. За да погасяват взетите заеми, хората са принудени да продават недвижимите си имоти, но ежедневният спад на пазара не им позволява да го правят на достатъчно високи цени, за да могат да изплащат кредитите си. Трябва да се отбележи, че през 2007 г. обемът на общия дълг, възлизащ на повече от 50 трилиона USD, нарушава саморегулирането на пазарите на всички нива. Кредитополучателите не са в състояние да обслужват заемите си, продавайки недвижимата си собственост, в резултат от което се понижават не само цените на недвижимите имоти, но и тези на други ценни книжа.

Въпреки че е най-видим, сривът на фондовия пазар обаче не е причината за, а е следствие от дезорганизацията на сегмента на пазарния дълг – менителници, записи, облигации и свързани с тях инструменти за гарантиране на вземанията. Тази характерна за последната криза особеност се дължи на груби нарушения при гарантирането на ликвидността за връщане на дълговете, а това е основният процес, който формира финансирането на съвременните системи – от най-простите до най-сложните. Нарушенията във взаимодействието между парите и дълга създават не само местни аномалии, но и глобални финансови балони, които рано или късно се спукват (Смирнов, 2013).

В заключителния документ на Срещата на върха на G-20 в Лондон държавните и правителствените ръководители отбелязват, че главните причини за кризата са сериозният срив както във финансовия сектор, така и във финансовото регулиране и надзор. Тези явления могат да бъдат обяснени с доминиращата в повечето страни идеология, че премахването на всякакъв вид регулация би довело до повишаване на ефективността на пазарните дейности.

Неконтролираното развитие на финансовия сектор, съчетано със значителния ръст в световната икономика, допринасят за формирането на огромни обеми спекулативен капитал, който търси нови области за реализация. В резултат от това в глобален план възникват дестабилизиращи пазарни отношения и настъпва рязко и необосновано увеличаване на цените на търгуемите активи, обусловено от спекулативния натиск от страна на капитала. Ръстът в обема на световните финансови активи и широкото използване на финансови инструменти имат много предимства, основното сред които е създаването на допълнителни възможности за бизнеса за привличане на допълнителни финансови активи. Същевременно обаче неправилно прилаганият контрол върху тях може да доведе до формирането на т.нар. балони. В ситуации, в които финансовият пазар е в състояние да осигури по-голяма доходност от инвестираните средства, финансирането на реалния сектор на икономиката, което е класическата функция на банките, губи своята значимост. При силна конкуренция банките, вместо да финансират организации и физически лица, нуждаещи се от парични средства, излизат на фондовия пазар, като по този начин допринасят за увеличаването на броя на спекулативните сделки.

Очевидно е, че задълбочаването на несъответствието между реалния и финансовия сектор на икономиката рано или късно ще доведе до проявлението на кризи. Изследването на теоретичните и методологическите основи на кризите показва, че кризи в социално-икономическите системи възникват, когато балансиращите фактори на тези системи не са ефективни при ограничаване на ефектите от дестабилизиращите фактори върху системата. Непредвидимостта на съвременните кризи е свързана до голяма степен с финансовия сектор, който напоследък бележи драстичен ръст в световната икономика, а разликата между него и реалния сектор се увеличава. Подобна трансформация на пазарния механизъм неизбежно води до появата на финансови кризи. По този начин съвременните кризи излизат извън границите на световните икономически цикли – те са резултат от съществуващата глобална финансова структура, както и от тенденциите в световните капиталови потоци.

Еволюция и особености на антикризисното регулиране в икономиката

Съвременното стопанство става все по-сложно в социално-организационен аспект, вследствие на което се нарушават бизнес взаимоотношенията вътре в организациите, а това поставя въпроса за необходимостта от целенасочено и постоянно регулиране на икономиката. Глобалната финансова криза от 2008 г. показва, че пазарните механизми за саморегулация не са в състояние ефективно да се справят с финансови кризи, а обичайният начин на функциониране на съвременната икономика не може да бъде възприеман без макроикономическите регулаторни механизми на държавата. Стана ясно, че решаваща роля за предотвратяването и успешното преодоляване на негативните последици от икономически кризи трябва да се отреди на държавните

органи, които чрез своята антикризисна икономическа политика могат да върнат икономиката обратно към равновесието. Ето защо не е случайно, че по време на финансова криза обществото разчита повече на активната държавна икономическа политика, отколкото на основите на капитализма – либерализъм, свободна конкуренция и т.н. (Астапов, 2009).

Към сегашния момент в процеса на разработване и прилагане на икономическата си политика държавите трябва да преосмислят идеята, че кризите винаги са съпътствали икономическото развитие и винаги ще бъдат неразделна част от него. В днешно време поради отвореността на националните икономики и глобализацията на капиталовите пазари всяко събитие може изключително бързо да създаде и разпространи финансова нестабилност не само в отделна страна, но и по целия свят, и приемайки все по-сложни форми, да прерасне в глобална финансова и икономическа криза. Сериозността и негативните последици от кризите върху националната икономика до голяма степен зависят от провежданата от съответната държава икономическа политика и от ефективността на антикризисната ѝ политика.

Антикризисното регулиране представлява система от регулаторни мерки за диагностика, прогнозиране, неутрализиране и преодоляване на кризите и техните причинители на всяко икономическо ниво. Държавното антикризисно регулиране предполага целенасочена държавна политика за разработване и реализиране на уникална система от форми, методи и инструменти за държавно въздействие, които са насочени към: анализ и прогнозиране на критични ситуации и тяхното развитие във времето; преодоляване на отрицателните въздействия за всички заинтересувани участници в икономическите процеси; проучване и прилагане на съответния опит за подпомагане на икономическото развитие.

В условията на стабилна икономика държавните антикризисни мерки включват мониторинг на икономическите дейности, както и подобряване на законодателството и на системата на държавното икономическо управление. Когато е налице нестабилност и съществуват реални рискове от криза, държавата започва да се намесва по-сериозно в икономическата активност, като регулира дейността на някои фирми и отделни отрасли на икономиката, упражнява контрол върху цените на част от продуктите и услугите, контролира и регулира обемите на производството. В условията на криза макроикономическото регулиране на производството, цените и печалбите се осъществява чрез по-строги и по-драстични административни методи, което води до по-осезаем и целенасочен контрол на икономическите дейности. Освен това се създават фондове, ориентирани към стабилизирането и подпомагането на най-уязвимите сектори на икономиката. Тоест основната линия на държавната антикризисна политика трябва да бъде формулирането на ефективни връзки между държавата и икономиката, което ще осигури бърза реакция при кризи, възникващи на микро- и макроравнище в националната икономика. В процеса на антикризисно регулиране държавата играе двойна роля, обусловена от двете

съществени функции, които изпълнява – в гражданскоправната и в социално-правната сфери (вж. Кован, Мокрова, Ряховская, 2009).

Правителствената макроикономическа политика, включваща подходящи фискални и парични инструменти, влияе върху икономическата система, смекчава негативните ефекти от кризата и допринася за възстановяването на икономиката. Държавата, която разполага с огромен набор от силни икономически и административни инструменти, има правомощия да изпълнява множество антикризисни мерки. Въпреки че не е лесно да се избере кои от тях да бъдат реално приложени, за да се гарантират по-нататъшното икономическо развитие и осигуряването на съпротивителни способности спрямо кризи, основните цели на антикризисните мерки трябва да бъдат формулирани от държавата.

Важно е да се отбележи, че механизмът и инструментариумът на държавното регулиране претърпяват значителни промени с течение на историческото развитие на икономическите отношения. В по-ранните периоди от развитието на пазарното стопанство до края на XIX век ролята на правителствата в икономиката се ограничава главно до дефинирането на „общите правила на играта“, без сериозна намеса в икономическите процеси. От края на XIX век обаче насоките и методите на държавната икономическа политика съществено се променят, което води до по-чести и по-сложни прояви на цикли и кризи в пазарната икономика. Сред обективните условия за възникването на последните могат да се посочат:

- несъвършенството на саморегулирането в пазарна икономика;
- диспропорцията в отрасловата структура на икономиката;
- особеностите на движението на основния капитал;
- естеството на динамиката на цената на капитала (Sargsyan, 2012).

Със своята дълбочина, разпространение и въздействие върху световната икономика глобалната финансова криза от 2007-2009 г. се разглежда като безпрецедентна за периода от следвоенните години досега. Тя разкрива вътрешните структурни дисбаланси на съвременната икономическа система и се отличава от предходните по своите мащаби. Кризата засяга по-голямата част от страните в света и в това отношение надминава дори Голямата депресия от 1929-1933 г. (Eichengreen, Rourke, 2010). Сходствата между икономическите кризи, вкл. Голямата депресия, показват, че при формирането на икономическите политики не е обърнато необходимото внимание на поуките от миналото. Това се обяснява отчасти с икономическите теории, започнали да се разглеждат като модерни през последните три десетилетия (Stiglitz, 2010) – неокласическите, монетаристките и теорията за реалните цикли, в чиято основа са залегнали принципите на минимална намеса на държавата и саморегулирането на пазара. От тази гледна точка най-важните антикризисни мерки трябва да се отнасят до регулирането на реалния сектор, чийто положителен растеж ще стимулира растежа на цялата икономика (вж. Замулин, 2004).

Финансовата криза разкрива непълнотата на държавната антикризисна политика, което води до това, че в началния етап проявленията на кризата най-често имат спонтанен характер. В същото време обаче трябва да се отбележи, че отговорът на правителството на икономическата рецесия е вече много по-бърз, отколкото през 1929 г. (Romer, 2009). Правителствата на напредналите държави се опитват да спрат своевременно развиващата се криза, като главните цели, върху които се съсредоточават, са да се предотврати сривът на финансовите институции, да се смекчи икономическият спад и да се избегне рязко понижаване на обемите на производството. В идеологически и концептуален смисъл това е политика на възроденото кейнсианство – тя започва да се разпространява едновременно с разгръщането на кризата и с прилагането на антикризисни мерки, повечето от които противоречат на политическите традиции, смятани за непоклатими до този момент. Национализацията на банките и огромните по обем инжекции в икономиката заличават границите между либералите и консерваторите, десните и левите, социалистите и капиталистите, кейнсианците и монетаристите (Thornhill, 2008). Във връзка с това става модерен изразът „Сега всички сме кейнсианци“, поставен на корицата на „Таймс“ през 60-те години на миналия век, тъй като кейнсианството се разглежда и възприема като символ на държавното регулиране. И не е случайно, че в условията на финансова и икономическа криза „все повече се разчита на активна икономическа политика на държавата, а не на основите на капиталистическия ред на модерното общество, т.е. на либерализма, свободната конкуренция или огромните печалби на отделни групи граждани“ (Астапов, 2009).

Глобалната финансова и икономическа криза разкрива основните недостатъци във финансово-икономическите системи, действащи в различни страни по света, и в тяхното регулиране. В резултат от това възниква необходимостта от радикално преразглеждане на досегашните научни възгледи за причините за икономическите кризи, както и на насоките, инструментите и мерките за тяхното преодоляване. Макар че те са различни в отделните държави поради икономическите им специфики, в същото време има и редица слабости от общ характер, на които правителствата на всички страни трябва да обърнат особено внимание. Тези недостатъци могат да бъдат сведени до:

- 1) липса на международни механизми за регулиране на световната икономика;
- 2) пропуски в държавното регулиране на финансовите пазари и несъвършенство в тяхното саморегулиране, в резултат от което значителна част от финансовите активи стават спекулативни;
- 3) монопол на щатския долар в световната икономика и липса на адекватен контрол върху емитирането и циркулацията му на международно ниво;
- 4) слаб контрол върху рисковете в банковата система, вследствие на което банките вземат активно участие в спекулативни финансови сделки, изчерпвайки съществена част от финансовите си ресурси, необходими за развитието на реалния сектор на икономиката;

5) доминация на спекулативния капитал спрямо дългосрочните инвестиции и безпрецедентен ръст на деривативните финансови инструменти;

6) несъвършено разпределение и несъвършенство на механизмите за саморегулиране на финансовите и информационните системи по отношение на пазарните процеси, както и непропорционално разпределение на информацията;

7) небивал ръст на финансовите дългове на държавите, чието връщане от своя страна задълбочава обезценяването на националната валута, тъй като дълговете се формират предимно в щатски долари.

В периода след кризата редица водещи икономисти – Дж. Стиглиц, П. Кругман и др., предлагат нова научна парадигма, предназначена да обясни условията за възникване на финансови кризи и да формира научни концепции за извеждане на практически препоръки за минимизиране на негативните последици от финансовите кризи в икономиката. Методологията за решаване на подобни проблеми може да бъде намерена в теорията на сложните системи, тъй като поведението на финансовите пазари, където „всичко зависи от всичко“, в общи линии съответства на поведението на обекти с подобна степен на сложност (Stiglitz, 2010; Krugman, 2012; Смирнов, 2013; Stanley et al., 2003).

Дж. Стиглиц изследва проблемите на връзката между асиметричната информация, от една страна, безработицата и разпределението, от друга, и влиянието на изкривената информация върху тези процеси. Разглеждайки кредитния пазар, той отбелязва, че според твърденията на икономическата теория няма ограничения относно обема при получаване на кредити. В действителност обаче ограничения съществуват. Това погрешно теоретично схващане на икономическата наука се свързва с наличието на асиметрична информация на пазара на кредити. Стиглиц е активен противник на програмата за ускорена организация на финансовите пазари в развиващите се страни, тъй като такива пазари могат да функционират нормално само при наличието на пълна и надеждна информация и стабилна законодателна система, каквито в тези страни често липсват (Смирнов, 2013).

Но за да се предотвратят бъдещи финансови кризи в икономиката в глобален план, е необходимо всички държави в света да предприемат незабавни и взаимно съгласувани мерки. От съществено значение за ефективното преодоляване на кризи е и постепенното разширяване на инструментите на антикризисната политика, използвани от държавата. Това изисква постоянно подобряване на законодателната и нормативната база за по-гъвкав отговор на кризисни импулси.

Съвременни предизвикателства пред антикризисното регулиране в икономиката

В регулаторния доклад на Troubled Asset Relief Program (TARP) е подчертано, че „неуспехът да се регулира настоящата криза е по-скоро философски, отколкото структурен“ (вж. US Congress Supervision Group Special Report on

Regulatory Reform, 2009). Това всъщност говори в подкрепа на разширяването на държавния антикризисен контрол и повишаването на неговата ефективност.

Разработването на ефективен антикризисен инструментариум, който да бъде приложим във всички държави, е много трудна задача, тъй като последиците от кризите са различни за всяка една страна. В зависимост от обхвата и особеностите на негативните икономическите ефекти политиките в отделните държави се характеризират с определени специфики. Според последните изследвания на проф. М. Aguiar от Университета в Рочестър и проф. G. Gorinath от Харвардския университет промените в темповете на икономически растеж на развитите и развиващите се страни са коренно различни, поради което и ефектите от цикличността и икономическите кризи в тях също се различават. Според тези проучвания развитите икономики са по-отворени към въздействието на външни шокове. Що се отнася до развиващите се страни, там само 4% от депресията на вътрешния пазар могат да се обяснят със световния икономически цикъл (вж. Aguiar et al., 2007).

Има и друг фактор, ограничаващ възможността за разработването на ефективни и универсални мерки за управление на кризи в икономиката в различните страни. Проучванията показват, че борбата с финансовата криза с помощта на паричната политика води само до засилване на несъответствията между реалния и финансовия сектор на икономиката. Това се обяснява с факта, че парите са специална стока, която притежава свойството да се развива самостоятелно, без да преминава през стоково производство.

Ръководителят на Централната банка на Индия Рагхурам Раджан, който дълги години е работил за МВФ, е един от малкото икономисти, които предупреждават за заплахата от глобална финансова криза, много преди тя да започне. Според него паричната политика на развитите страни създава условия, подобни на тези, които провокират Голямата депресия отпреди повече от 80 години. Единствената разлика е, че по време на Голямата депресия има свръхпроизводство на стоки, а сега е налице свръхпроизводство на пари. Икономистът посочва, че нарастващото неравенство и слабостите в системите за социално осигуряване налагат да се води политика за осигуряване на евтини заеми и създаване на работни места, без значение какви ще бъдат последициите за икономиката в дългосрочен план. „Притеснявам се, че за да ускорим развитието на икономиката, ние бавно навлизаме в същите проблеми, които са съществували през 30-те години. Мисля, че това е проблемът на целия свят. Това не е проблем само за развитите или развиващите се пазари. Всичко е много по-широко и по-сложно“, отбелязва Раджан на Международната конференция по икономика през 2015 г. в London Business School (вж. Мануков, 2015).

Говорейки за проблемите, довели до новата Голяма депресия, Раджан има предвид опитите на централните банки на голяма част от развитите страни да стимулират развитието на икономиките след глобалната финансова криза с помощта на много ниски лихвени проценти и количествени облекчения. Такива мерки се предприемат от централните банки на редица държави, вкл. САЩ.

Количествените облекчения в Съединените щати „създават“ няколко трилиона долара, което обуславя възможността да възникне нова Голяма депресия. Финансовата криза се развива по веригата с увеличаваща се скорост, прераствайки в икономическа, политическа и в крайна сметка – в системна криза. Затова е ясно защо философите, икономистите и политиците на основата на дотогавашните изследвания, които използват емпирична информация за минали събития, започват да твърдят, че сложността, нелинейността и хаосът, циклите и кризите са неизбежно условие за развитие. И това наистина е така, освен ако не разберем, че всички тези явления са естествен продукт на втората парадигма на развитието (вж. Фетисов, Бондаренко, 2008).

Трябва е да се подчертае, че в съответствие с промените в същността и спецификата на кризите е необходимо своевременно да се променят характерът и насоките в държавното антикризисно регулиране. Чрез разработването и прилагането на ефективни антикризисни политики в световен мащаб би било възможно бъдещите финансови кризи да се избягват или поне да бъдат направени предвидими и управляеми. Затова националните правителства и международните институции, на първо място, трябва максимално да извлекат поуки от сегашната криза, така че в бъдеще антикризисните мерки да станат по-ефективни и целенасочени. Проблемът с антикризисното регулиране се усложнява от факта, че кризите са глобални по характер, а антикризисните мерки се разработват на национално ниво. Ето защо в глобален план е необходимо да се създадат ефективни механизми, които да осигуряват оптимален баланс между реалния и финансовия сектор на икономиката, насърчавайки ускореното развитие на световното стопанство и защитавайки го от различни видове икономически шокове. Във връзка с това голямо значение придобива анализът на съществуващия световен опит в областта на държавното антикризисно регулиране, както и на мерките за обединяване на усилията на държавите на регионално и на световно ниво за прилагане на последователна антикризисна икономическа политика.

Като се вземат предвид уроците от световната финансова и икономическа криза, може да се обобщи, че тази политика трябва да е насочена към:

- дългосрочно набиране на капитал за развитие на реалния сектор на икономиката чрез създаването на съответните фондове и инвестиционни инструменти;
- разработване на ефективни механизми за наднационално управление на финансовата и банковата система като цяло;
- определяне на строги изисквания за финансова дейност за банките;
- икономическа диверсификация;
- бързо развитие на системите за пазарна информация;
- ограничаване на неефективните социални разходи, което ще намали както бюджетния дефицит, така и инфлацията;
- съкращаване на външния дълг или поне въздържане от поемането на нов дълг, за да се намали финансовата тежест от външната среда и да не се налага допълнителен натиск за повишаване на лихвените проценти;

- използване на валути, различни от щатския долар, в международните разплащания, което ще отслаби зависимостта от паричната политика на САЩ.

Важно е да се отбележи, че характерът на кризата до голяма степен зависи от структурата на икономиката и на доминиращите в нея сектори. На етапа на съвременното икономическо развитие, както споменахме, кризите са резултат от недостатъците на реалния и на финансовия сектор на икономиката, а също и от слабия държавен контрол върху движението на спекулативния капитал. Следователно е необходимо на глобално ниво да се разработят такива механизми, които да осигурят оптимален баланс между секторите. По този начин те могат да допринесат за напредъка на световната икономика, като в същото време спомогнат да се избягват различни икономически шокове.

Както беше посочено, в зависимост от влиянието и обхвата на кризата в отделните страни те прилагат различна, съобразена с техните особености държавна антикризисна политика. Въпреки това обаче е възможно да бъдат разработени обобщени критерии за избор на инструменти на фискалната и паричната политика, които страните да могат да използват в рамките на държавната антикризисна политика. Критериите могат да включват:

- стимулиране на дългосрочните инвестиции в реалния сектор на икономиката;
- насърчаване на съвкупното търсене чрез прилагане на мерки извън тези на паричната политика;
- ориентиране към развитието на научния, техническия и човешкия потенциал;
- осигуряване на стабилност на финансовия пазар и на финансовите институции;
- изграждане на ефективни механизми за предотвратяване на рисковете за банките при финансови операции;
- създаване на стабилизационни фондове за предоставяне на финансова подкрепа на фирми, които са в затруднено икономическо положение;
- осигуряване на наличност на кредитни ресурси; разширяване на системата на държавни гаранции;
- ефективно разпределение и преразпределение на публичните ресурси;
- социална ориентация на управлението на кризи.

При осъществяването на държавните антикризисни мерки могат да се прилагат следните принципи:

- целево регулиране;
- финансова подкрепа,
- научна обосновка,
- законодателно регулиране,
- прозрачност и публичност;
- мониторинг и периодични корекции (Sargsyan, 2015).

Приемането на посочените критерии и принципи във всяка държава ще позволи да се предотвратят резки икономически спадове, да се ограничи тяхното отрицателно въздействие по време на кризи, както и да се осигури стабилен икономически растеж.

*

Изследването на съвременното развитие на световната икономика показва, че за да се реагира спрямо икономическите кризи и да се смекчат негативните им ефекти, е необходимо не само да се извърши задълбочено и цялостно проучване на тяхната същност, но и в глобален план да се анализират и да се оценят конкретните насоки, методи и антикризисни мерки, насочени към преодоляването им, за да бъдат подобрили, както и за да спомогнат за ефективното справяне с нови кризисни предизвикателства.

В днешно време финансовите кризи придобиват такъв мащаб, че влияят върху развитието на реалния сектор на икономиката. Неотдавнашната глобална финансова криза разкрива някои сериозни недостатъци на финансовите системи, действащи в различни части на света, както и на инструментите за тяхното регулиране. Ето защо е необходимо радикално да се преразгледат съществуващите научни възгледи относно причините за икономическите кризи, както и по отношение на мерките за преодоляване на последиците от тях. Важно е да се подчертае, че в съответствие с промените в същността и спецификата на кризите трябва своевременно да се промени характерът и насоката на държавното антикризисно регулиране.

Чрез разработването и реалното прилагане на ефективни антикризисни политики в глобален мащаб ще бъде възможно бъдещите финансови кризи да бъдат избягвани или поне да се направят предвидими и управляеми. Затова е от изключително значение националните правителства и международните институции да стигнат до правилните заключения и да се поучат от случилото се при последната криза, така че в бъдеще антикризисните мерки да станат по-ефективни и целенасочени. Проблемите с антикризисното регулиране се усложняват от факта, че кризите са глобални по характер, а антикризисните мерки се разработват на национално ниво.

Ето защо в глобален план е необходимо да се създадат ефективни механизми, които да осигуряват оптимален баланс между реалния и финансовия сектор на икономиката, насърчавайки ускореното развитие на световното стопанство и защитавайки го от различни видове икономически шокове. Във връзка с това голямо значение придобива анализът на съществуващия световен опит в областта на държавното антикризисно регулиране, както и на възможните мерки за обединяване на усилията на държавите на регионално и на световно ниво за прилагане на последователна антикризисна икономическа политика. Разработването на ефективен антикризисен инструментариум, който може да се използва за всички страни, е много трудно, тъй като в зависимост от дълбочи-

ната на ефектите на кризата, наблюдавани в отделните държави, както и от границите на нейното разпространение, държавната антикризисна политика се прилага по специфичен за съответната страна начин – с някои характерни особености, форми, методи и инструменти.

Въпреки това обаче е възможно да бъдат изведени обобщени критерии за избор на инструменти на фискалната и паричната политика, които могат да се прилагат в различни страни в рамките на държавната антикризисна политика. Сред тях трябва да се подчертаят: стимулиране на дългосрочните инвестиции в реалния сектор на икономиката; насърчаване на съвкупното търсене чрез прилагане на мерки извън тези на паричната политика; ориентиране към развитието на научния, техническия и човешкия потенциал; постигане на стабилност на финансовия пазар и финансовите институции; осигуряване на наличност на кредитни ресурси, разширяване на системата на държавни гаранции; създаване на стабилизационни фондове за предоставяне на финансова подкрепа на фирми, които са в затруднено икономическо положение.

Използвана литература:

Астапов, К. (2009) Фискальная и кредитно-денежная политика во время кризиса. *Финансы*, N 6, с. 14-18.

Григорьев О., М. Хазин (2010). Проблема рисков в современной экономике. Доклад на Экономическом форуме, Астана (Казахстан). *Однако*, N 28 (44), с. 14-23.

Замулин, О. А. (2004). *Реальные деловые циклы: их роль в истории макроэкономической мысли*, РЭШ, http://fir.nes.ru/~ozamulin/RBC_VE_Zamulin.pdf

Кован, С. Е., Л. П. Мокрова, А. Н. Ряховская (2009). *Теория антикризисного управления предприятием*. Москва: Кнорус.

Мануков, С. (2015) *Миру предрекли Великую депрессию* (эл. ресурс). Access mode: <http://expert.ru/2015/07/16/miru-predrekli-velikuyu-depressiyu/>

Прозоров, Ю. К. (ред.) (2012). Доклад Стиглица. О реформе международной валютно-финансовой системы. В: *Уроки глобального кризиса*. Москва: Международные отношения.

Рубини, Н. (2008) *Я не предвестник Армагеддона* (эл. ресурс), <https://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2008/12/10/>

Смирнов, А. (2013). Простая модель предсказания кризисов. *Экономический журнал Высшей школы экономики*, N 2, с.179-211.

Фетисов, Г., В. Бондаренко (2008). Прогнозирование будущего: новая парадигма. *Экономика*, с. 323-337.

Acemoglu, D., J. Robinson (2012). *Why Nations Fail: The origins of Power, Prosperity and Poverty. First Edition*. New York: Crown Business.

Aguiar, M., G. Gopinath (2007). Emerging market business cycles: the cycle is the trend. *Journal of Political Economy* 115 (1), p. 69-102.

- Cassidy, J. (2009). *How Markets Fail. The Logic of Economic Calamities*. London: Allen Lane.
- Eichengreen, B., K. O'Rourke (2010). *What do the new data tell us? Research based policy analysis*, <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/3421>
- Krugman, P. (2012). *End This Depression Now!* London: W.W. Norton.
- Marsh, P. (2012). *The New Industrial Revolution: Consumers, Globalization and the End of Mass Production*. London: New Haven, CT: Yale U Press.
- Mim, S. (2009). Disadvantages of Capitalism. *Thought*, N 3 (39), www.idea-magazine.com.ua
- Minsky, H. (2008). *Stabilizing an Unstable Economy*. New York: McGraw-Hill.
- Romer, C. (2009). *Lessons from the Great Depression for Economic Recovery*. Washington: Brookling Institute (last accessed 9 January 2013), <http://www.brooklings.edu>
- Roubini, N. (2008) *I'm not a harbinger of Armageddon* (electronic resource), <https://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2008/12/10/>
- Sargsyan, K. (2012). The Economic Cycles on Economic System Development and the Causes of Their Emergence. In: *Current Issues on Social and Economic Development in the Republic of Armenia. Materials of the Republican Conference*, Vol. 2. Yerevan, p. 312-317.
- Sargsyan, K. (2015) Criteria and principles for enhancing the effectiveness of state anti-crisis regulation. *Regional problems of the transformation of economics (Makhachkala)*, N 11 (61), p. 150-153.
- Soros, G. (2008). *The New Paradigm for Financial Markets. The Crisis of 2008 for financial markets*. New York.
- Stanley, H., P. Gopikrishnan, V. Plerou, M. A. Salinger (2003). Patterns and Correlations in Economic Phenomena Uncovered Using Concepts of Statistical Physics. *Lecture Notes in Physics (Series)*, Vol. 621, Berlin/Heidelberg: Springer.
- Stiglitz, J. (2010). Needed: A New Economic Paradigm. *Financial Times*, August 18.
- Thornhill, J. (2008). A year of chocolate box politic. *Financial Times*, December 23.
- Turner, A. et al. (2010). *The Future of Finance: The LSE Report*. London.
- US Congress Supervision Group Special Report on Regulatory Reform (2009). *Modernization of the American system of financial regulation: recommendations for improving supervision, consumer protection and stability*. Washington, DC, January.

4.11.2018 г.

Associate Prof. Karen S. Sargsyan, PhD*

THE CURRENT CHALLENGES ON THE ANTI-CRISIS REGULATION OF THE ECONOMY

The present article states that the development and implementation of effective anti-crisis policies on a global scale will make it possible, if not to avoid future financial crises entirely, than to at least make them predictable and manageable. Therefore, as a first step, national governments and international structures must learn the maximum lesson from the current crisis so that in the future anti-crisis policy measures may become more effective and targeted. On a global scale, it is necessary to develop effective mechanisms which will ensure an optimal balance between the real and financial sectors, promote the accelerated development of the world economy and protect it from various kinds of economic shocks.

JEL: E32; G01

***Keywords:** financial and real sector of the economy; state anti-crisis regulation; fiscal and monetary instruments*

The causes of contemporary crises should be sought in the financial sector, which has substantially increased on a global scale in the recent period and is increasingly moving away from the real sector of the economy. The aim of this paper is to investigate the current challenges on the state anti-crisis regulation of the economy. The deepening of the discrepancy between the real and financial sectors of the economy will, sooner or later, lead to the emergence of crises. The openness of national economies and the globalization of capital markets contribute to the fact that in the shortest possible time any manifestation could rapidly spread financial instability in one country and around the world, and, by taking on more and more complex forms, could turn into a global financial crisis.

The Global financial crisis in 2008 revealed the main shortcomings in the financial and economic systems operating in different countries around the world, as well as the shortcomings of their regulation. As a result, the need arose to radically revise the previously formed scientific views on the causes of economic crises, as well as the directions, tools and measures for overcoming them. In this connection, it is important to analyze the existing world experience in the sphere of state anti-recessionary regulation, as well as the measures to unite the efforts of the states at the regional and world level for the implementation of a concerted anti-crisis economic policy. Depending on the depth of impact of the crisis observed in some countries and the boundaries of its spread, the execution of the state anti-crisis policy is characterised by the implementation of specific forms, methods and tools. However, despite this, it is possible to develop generalized criteria for choosing fiscal and monetary instruments that can be applied in various countries within the framework of the state anti-crisis policy.

* The International Scientific-Educational Center of the NAS RA, Department of Economics and Management, Yerevan, Republic of Armenia, kssargsyan@yahoo.com

The history of the development of economic relations shows that economic ups and downs occur repeatedly at regular intervals in any type of socio-economic system, regardless of the nature and character of its regulation. Following from this, it can be argued that the activity of the socio-economic system is a cyclical process, that crises are an integral part of the socio-economic development and that the economic crisis is the unstable state of the socio-economic system which emerges as a result of the irresistible influence of disorganizing and synergistic factors in the social or economic integrity, which cannot be prevented by the balancing factors. A crisis is defined as "a turning point in the development of the structure of the system during its transition to a qualitatively different state" (Mim, 2009). It is characterized by a special kind of instability and nonlinearity of the parameters of the system. If they occur simultaneously, even the weakest external factors (which for this very reason have not been taken into account in the conditions of stable development) can cause the imposition of these unaccounted weak influences and lead to strategic changes, and thus, to a complete restructuring of the system (Acemoglu, Robinson, 2012).

Crises are multidimensional phenomena and information about them is mostly contradictory and not sufficiently structured. An enormous amount of literature and long-term research is devoted to the study of crises. Despite this, contemporary ideas about crises are still incomplete and very limited. In addition, many scientists continue to firmly state that the crisis is not a phase of the economic cycle and they try to scientifically justify the stability of sustainable economic growth in a market economy (Marsh, 2012; Smirnov, 2013). Particularly, according to R. Lucas, a representative of the Real Business Cycles Theory, economic entities are operated optimally, based on the motivation to maximize profits. According to this theory, the main reason for the economic cycle are the so-called "real economy" factors, namely the change in labor productivity or the cost of resources, the formation of monopolies, and so on. Changing these factors leads to changes in the macroeconomic movement. As we can see, such an approach radically deviates from the Keynesian point of view, according to which the short-term fluctuation of the economy is based on the demand variable (Zamulin, 2004).

Due to the "rarity" of crises, statistics on them are short and unreliable. Difficulties necessarily arise, even when quantified approximations of crisis phenomena are used, such as an imbalance between aggregate savings and investments. Taking into account that the essence of crises changes in the course of time, consequently the essence and the directions of anti-crisis measures must change in line with this. In reality, if the anti-crisis policy is developed and implemented on a global scale, it would enable all countries to make future crises predictable and manageable. To this end, governments and international organizations should use the present crises as lessons from which to learn with the aim of making the anti-crisis policies more efficient and targeted. In the meantime, the similarities between economic crises, including the Great Depression, make it evident that economic policies have not fully taken into account the lessons taught. The governments of different countries

together with international organizations and economists have not summed up their accumulated experience, and they have failed to develop and test in practice the recommendations on the anti-crisis regulation of the national economies, even though there was enough time and enough reasons to do so. Nevertheless, today in almost all countries of the world the state regulation of the economy is characterized by inconsistency, lack of a strategic approach and, ultimately, extremely low efficiency.

The Peculiarities of Modern Financial Crises

Touching upon the general description of the previous crises, it should be noted that the second half of the 19th century was basically characterized by an agronomy-oriented economy, which in turn was conditioned by the agrarian nature of the economic crisis of that time, in addition to unexpected natural factors. However, the scientific discoveries of the 19th century, the industrial revolution in the developed capitalist countries and the technical discoveries in various sectors of the economy have led to the fact that the causes of the crisis were caused by industrial factors. At present, developed countries have formed a postindustrial structure of the economy, with the dominance of the financial sector. That is why many contemporary economists follow H. Minski's viewpoint that all the risks are concentrated in the financial sector, while at the same time equilibrium is maintained in the real sector (Minsky, 2008). This hypothesis is substantiated by the fact that in the second half of the 20th century the number of financial crises exceeded that of the economic crises. At present, financial crises have reached such a scale that they influence the real sector of the economy. This kind of approach can be explained by the trends in the development of economic science in recent decades – by the gap between economic science and financial science (Grigoryev, Khazin 2010). Thus, the causes of contemporary crises should be sought in the financial sector of the economy, which has substantially increased in size on a global scale in the recent period and is increasingly moving away from the real sector of the economy.

With regard to the recent crisis, it should be noted that the year 2007 is considered as its onset – when the Federal Reserve System of the USA had to interfere and grant liquidity to the bank system (Soros, 2009). This crisis took place in conditions of high globalization of the world economy, which is why it rapidly spread over other countries. This crisis was a symbiosis of the bubble that burst on the real estate market and the failure of the segment of promissory notes securitized by mortgage debts. This led to a drop in credit markets, serious difficulties in obtaining loans, as well as a general decline in business activity (Turner 2010, Cassidy, 2009).

The aftermath of the global financial and economic crisis can be summarised into the following basic manifestations:

1. A sharp decline in real estate prices, which at the same time became one of the main causes of the crisis. This was due to the fact that the unjustified high price of real estate was formed not as a result of real offer and demand, but as a result

of speculative transactions, which sooner or later would cause the collapse of the market;

2. The mass outflow of capital from developing countries to developed countries. The reason was that, under the conditions of falling real estate prices, serious problems of liquidity arose, as a result of which the investors hurried to resell their assets at low prices. And the sales prices in developing countries, in contrast to the ones in developed countries, were lower;

3. A significant increase in budget deficits due to the fact that many states were forced to provide considerable financial support from the budgetary funds to production and financial institutions, which have serious liquidity problems bordering the insolvency threshold;

4. A period of recession on a global scale. It first occurred in developed countries, then extended to developing ones. Investments sharply decreased, which accounts for the fact that during the crisis the negative expectations prevailed both in the potential investors and in society as a whole, in addition to the abovementioned liquidity problems. A significant reduction in job opportunities was observed in different countries due to the increasing unemployment rate. In times of crisis, enterprises sought to reduce costs, and as the sale of assets in critical situations was a major challenge, the fastest way to cut costs was to cut jobs;

5. The strengthening of the USD against the currencies of other countries. In a crisis situation, the global asset purchases and sales were carried out in USD, which led to a substantial increase in demand for USD, and which in turn caused its significant strengthening as a currency.

The basis for the growth of a market economy is the accumulation of capital and investments, as this gives new incentives for expanding the production capacity. However, with the emergence of a modern consumer society, loans have become a generally accepted tool for stimulating the economy, as is most vividly expressed in the United States. After the Second World War, thanks to the Bretton-Woods International Currency Agreement of 1944, the USD took on an exceptional position in international trade: the rates of the world's most important currencies were tied to that of USD, whose rate, in turn, was tied to the price of gold. The latter has characterized the financial policy pursued by the US government over the past few decades, the main characteristic of which is the uncontrolled and huge issue of the USD. The Jamaican International Conference in 1971, during which the USD was assigned the exclusive role in the international settlements and payments, contributed to this policy. It was during this period when the connection between gold and the USD was broken, and the world's money turnover began to grow rapidly, facilitating the simplification of the issuance of loans and the unprecedented sharp increase in their volumes. In many rich countries, especially in the United States, the increase in public spending was accompanied by a large-scale lending process – mostly mortgage and consumer loans. Meanwhile, the prices on the real estate market had grown rapidly, while financial institutions provided loans even to customers with an unreliable credit history and low income. The government reduced the tax rates on

mortgages and corporate loans, as a result of which they turned into an acceptable means of ensuring economic growth and something attractive for ordinary citizens. In fact, as a result of the US monetary and credit policy, large-scale bank loans would face serious solvency and liquidity issues throughout the global financial system over time. In order to clear their balances from these suspicious loans, banks secured them by issuing mortgages. The latter were circulating on the primary and secondary stock markets and were in great demand in the background of the growth of the real estate market. This meant that the risk of non-repayment of suspicious credits was to fall upon ordinary investors. Moreover, large investment funds, insurance companies and other financial institutions on the market purchased these securities and issued their own securities which also entered into the financial markets. Over time, this development crossed the US borders and spread across the globe. For a long time, it was not even possible to find out the real source of the specific security. An unprecedented period of activation began on the US and international financial markets.

Back in 2004, Nouriel Roubini, a Professor at New York University, predicted a downturn in the United States during 2005-2006. At the conference, organized by the International Monetary Fund in 2006, he announced that in the following year the United States would be hit by an unprecedented economic recession in the context of the situation on the real estate market, the large amount of securitization of obligations by the financial institutions and the widespread distribution of various derivative financial instruments. According to him, it would ultimately lead to the disruption of the entire financial system (Roubini, 2008). However, in order to take adequate steps clear and sharp political decisions were needed, which was not advantageous in the given period as the current economic growth was satisfactory for the state, the population and the financial institutions. Moreover, economic stimulation was at the core of the US government's economic policy at the expense of credit and stock market activation.

Still, since the beginning of 2005, the US housing construction was interrupted. At the end of the same year, the volume of real estate sales declined, as did their prices. Secured bank liabilities became problematic. In order to repay loans, people were forced to sell their real estate, but the day-to-day decline was not sufficient for the repayment of loans. It should be noted that in 2007 the total debt, amounting to more than USD 50 trillion, violated the self-regulation of the markets at all levels. The borrowers were unable to repay their loans by selling their real estate as a result of which the prices of real estate and other securities were also lowered.

The failure of the stock market, although being the most visible, was not the cause but the consequence of the disorganization of the market debt segment: bills of exchange, notes, bonds and related securitized instruments. This characteristic feature of the recent crisis was the result of gross violations in the process of monetization of debt. Distortions in the interaction between money and debts generated both local anomalies and global financial bubbles, which would burst sooner or later (Smirnov, 2013).

In the final document by the heads of states and governments at the G20 summit in London it was noted that the main causes of the crisis were major failures in the financial sector, as well as in the financial regulation and supervision. It was explained by the ideology dominating in most countries that the cancellation of any type of regulation would lead to the enhancement of the efficiency of market activities.

The uncontrolled development of the financial sector of the economy, as well as the significant increase in the global economy, contributed to the formation of huge speculative capital, which requires new areas of application. As a result, the world economy experienced destabilizing market relations, as well as sharp and unfounded growth in the prices of marketable assets, driven by speculative capital pressures. The increase in global financial assets and the widespread use of financial instruments have many advantages, such as creating additional opportunities for businesses to create additional financial assets, but, on the other hand, improper control over them could lead to the creation of the so-called financial artificial "bubbles". In situations where the financial market is able to secure a larger percentage of invested funds, the financing of the real sector of the economy, which is the classic function of the banks, loses its relevance. In the presence of tough competition, banks, instead of funding organizations and individuals requiring cash, enter the stock market, thereby contributing to the increase in the number of speculative transactions. It is evident that the deepening of the discrepancy between the real and financial sectors of the economy would, sooner or later, lead to the emergence of crises. The study of the theoretical and methodological foundations of crises shows that crises in socio-economic systems arise when their balancing factors are not effective in curbing the effects of the destabilizing factors on the system. The contingency of modern crises is largely related to the financial sector of the economy, which has dramatically increased in the global economy lately, and the gap between it and the real sector of the economy is increasing. Such a transformation of market mechanisms inevitably leads to the emergence of financial crises.

Thus, modern crises are out of the boundaries of global economic cycles and are the result of a shaped global financial structure and global capital flow trends.

The evolution and peculiarities of the anti-crisis regulation of the economy

The growing complexity of the socio-organizational nature of modern economy, as a result of which the inner business relationships are disturbed, leads to the necessity of a purposeful and permanent regulation of the economy. The last financial crisis in 2008 shows that the self-regulating market mechanisms are not able to effectively overcome the financial crisis and that the regular activity of the modern economy cannot be imagined without the state's macroeconomic regulatory mechanisms. Having explored the considerably rich experience in handling economic crises, it has become evident that the crucial role in soothing the negative impacts of economic crises and in successfully overcoming them should be ascribed to the

state authorities, which due to their anti-crisis economic policy bring the economy back to a state of balance. So, it is no accident that during financial crises society places more hopes on the active state economic policy, than on the grounds of capitalism: liberalism, free competition, etc. (Astapov, 2009).

Currently, in the process of working out and implementing the economic policy, each state must depart from the idea that crises have always accompanied economies and they always will. The openness of the national economies and the globalization of the capital markets contribute to the fact that in the shortest possible time any manifestation could rapidly spread financial instability in one country and around the world, and thus, by taking on more and more complex forms, could turn into a global financial and economic crisis. The negative consequences of the crises on each national economy largely depend on the economic policy conducted by the given state and the efficiency of its anti-crisis policy.

Anti-crisis regulation constitutes a system of regulative measures for the diagnosis, anticipation, neutralization and overcoming of crises and the reasons behind them at every level of the economy. The state anti-crisis regulation presupposes a state targeted policy on the elaboration and realization of the unique system of forms, methods and tools of state regulation, which are directed toward the analysis and prediction of critical situations and developments; towards soothing the negative impacts for all the parties in the economic relations; as well as towards the analysis and application of experience that is relevant for the economic development. In stable economic situations, state anti-crisis measures include the monitoring of economic activities, as well as the improvement of the legislation and the system of state economic government. In unstable situations, when there are real risks of a crisis, the state begins to interfere with the economic activities more seriously by regulating the operation of a number of companies, separating the branches of the economy, regulating the prices of some products and services, and controlling and regulating the volumes of production. In the state of a crisis, the macroeconomic regulation of production, prices and profits is realized by more rigid and administratively-imperative methods which results in a more material and directed control of economic activities. Moreover, the foundations aimed at stabilizing and supporting the most vulnerable sectors of the economy are established. The main line of the state anti-crisis policy should be the formulation of effective links between the state and the economy which will ensure a quick response to crises arising at the micro and macro levels of the state economy. In the process of anti-crisis regulation the state plays a dual role which is conditioned by the two essential functions carried out by the state in the civil and social legal spheres (Kovan et al, 2009).

The government's macroeconomic policy, which involves the implementation of appropriate fiscal and monetary toolkits, influences the economic system, thus mitigating the negative effects of the crisis and restoring the economy. The state, having at its disposal huge economic and administrative tools, has the power to implement numerous anti-crises measures. However, the choice of the real set of

anti-crisis measures is not a simple task. Hence, to guarantee further economic development and resistance, the fundamental objectives of the anti-crisis measures should be formulated by the state.

It should be noted that the mechanism and the toolkit of state regulation have undergone significant changes during the entire history of the development of economic relations. In the earlier periods of the market economy up until the end of the 19th century, the role of governments in the economy was mainly limited to the definition of “the general rules of the game”, without any serious intervention in economic processes. However, since the end of the 19th century, the directions and methods of the state economic policy underwent significant changes which accounted for more frequent and complex manifestations of cycles and crises in the market economy. Among the objective conditions for the emergence of the crises the following can be mentioned:

- The imperfection of the self-regulatory market economy;
- The disproportion in the branch structure of the economy;
- The peculiarity of the motility of the main capital;
- The nature of the dynamics of the cost of capital (Sargsyan, 2012).

The global financial crisis of 2007-2009 in its depth, coverage and impact on the world economy is considered as an unprecedented crisis of the post-war years, which revealed the internal structural imbalances of the modern economic system and stands out from the previous ones by its measures. It has affected the majority of the countries in the world. In this respect, it has even surpassed the Great Depression of 1929-1933 (Eichengreen, Rourke, 2010). The similarities between economic crises, including the Great Depression, make it evident that economic policies have not fully taken into account the lessons learned. Partially this is explained by the economic theories which during the last three decades began to be regarded as fashionable (Stiglitz, 2010). The main principles of the state's minimal intervention and the self-regulation of the market are the basis of the New Classical, Monetarist and Real Business Cycles theories. According to the Real Business Cycles theory, the main anti-crisis measures should relate to the regulation of the real sector of the economy, the positive growth of which will stimulate the growth of the entire economy (Zamulin, 2004).

The financial crisis revealed the incompleteness of the state anti-crisis policy, which led to the fact that, at the initial stage, the manifestations of the crisis were mostly of a spontaneous character. But at the same time it should be noted that the government's response to the economic recession was much more expeditious than the one in 1929 (Romer, 2009). The governments of developed countries have tried to stem the rapidly developing crisis, focusing mainly on preventing the collapse of the financial institutions, mitigating the economic downturn and preventing a sharp decrease in production volumes. In an ideological and conceptual sense, this was the policy of reviving Keynesianism, the spread of which occurred simultaneously with the unfolding of the crisis and the implementation of the anti-crisis measures, most of which contradicted the political traditions that had been considered unshakable

thus far. The nationalization of banks and the huge volumes of injections into the economy erased the boundaries between liberals and conservatives, rights and lefts, socialists and capitalists, Keynesians and monetarists (Thornhill, 2008). For this reason, the expression “Now we are all Keynesians”, placed on the cover of the Times in the 1960s, becomes an actual fact, since Keynesianism was considered and perceived as a symbol of the state regulation. And it is no coincidence that in the conditions of a financial and economic crisis, “more and more hopes are placed in an active economic policy of the state, and not in the foundations of the capitalist order of the modern society, i.e. liberalism, free competition, and superprofits of the separate groups of citizens” (Astapov, 2009).

The global financial and economic crisis has revealed the main shortcomings in the financial and economic systems operating in different countries of the world and their regulation. As a result, there arised a need to radically revise the previously existing scientific views on the causes behind economic crises, as well as the directions, tools and measures for overcoming them. Though these measures were different in the different countries due to their economic peculiarities, at the same time, there were also a number of shortcomings of general character that should be paid particular attention to by the governments of all countries. These shortcomings can be summarised, as follows:

1. The lack of international mechanisms for the regulation of the global economy;
2. The gaps in the state regulation of the financial markets and the imperfection of their self-regulation as a result of which a significant part of the financial assets was speculative;
3. The USD monopoly in the global economy and the lack of adequate control over its issuance and circulation on an international level;
4. The poor control of the banking system risks, as a result of which the banks actively participated in the process of speculative financial transactions, depriving the substantial part of the financial resources required for the real sector of the economy;
5. The dominance of the speculative capital over long-term investments and the unprecedented growth of derivative financial instruments;
6. The incomplete distribution, the imperfection of the self-regulation mechanisms of the financial systems and the information system on market processes, as well as the disproportionate distribution of information;
7. The unprecedented increase in the financial obligations of the states, the return of which in turn has compounded the depreciation of the national currency, as the debts are mainly formed in USD.

A number of leading economists in the post-crisis period, such as J. Stiglitz, P. Krugman and others, put forward a new scientific paradigm that was designed to explain the conditions for the emergence of financial crises and to form scientific concepts for practical recommendations with a view to minimizing the negative consequences of financial crises on the economy. The methodology for solving

similar problems is the theory of complex systems, since the behavior of financial markets, where “everything depends on everything”, generally corresponds to the behavior of objects of a similar degree of complexity (Stiglitz, 2010; Krugman, 2012; Smirnov, 2013; Stanley et al., 2003).

J. Stiglitz studied the problems of the relationship between asymmetric information and unemployment and distribution processes. When characterizing the credit market, he notes that economic theory asserts that there are no restrictions on the volume of obtained loans. However, in reality, there are restrictions. He connects this erroneous theoretical position of economic science to the availability of the market of loans with asymmetric information. Stiglitz is an active opponent of the program for the accelerated organization of financial markets in developing countries, since these markets can function normally only with complete and reliable information and within a stable legislative system, which these countries lack (Smirnov, 2013).

Thus, all countries in the world should take immediate and mutually agreed upon measures to prevent future financial crises in the world economy. The gradual expansion of the tools used by the state in anti-crisis policy is also of great importance in the effective overcoming of crises. This requires constant improvement of the legislative and normative base for a more flexible response to the crisis impulses.

The challenges of the anti-crisis regulation of the economy at its current stage

As was mentioned in the TARP regulatory report, “the failure to regulate the present crisis is of a more philosophical rather than a structural nature” (US Congress Supervision Group Special Report on Regulatory Reform, 2009). The latter in fact speaks in favor of the expansion of the state anti-crisis regulation and the enhancement of its efficiency.

The development of an effective anti-crisis toolkit that will be feasible for all countries is a formidable task, taking into consideration the fact that the impacts of crises are relatively different from country to country. Depending on the scope and specificities of economic downfalls, the policies in certain countries are endowed with certain peculiarities. According to recent research by Prof. M. Aguiar, the University of Rochester, and Prof. G. Gopinath, Harvard University, the variations in the rates of economic growth of developed and developing countries are quite different. Therefore, the effects of global cycles and economic crises are also different in these countries. According to the abovementioned studies, the economies of developed countries are more prone to the effects of external shocks. As to developing countries, only 4% of the domestic depression can be explained by the global economic cycle (Aguiar et al., 2007).

There is another limitation to the development of effective and universal measures for the crisis management of the economy in different countries. Studies

show that combating the financial crisis with the help of monetary policy means only to strengthen the disparities between the real and financial sectors of the economy. This is explained by the fact that money is a special commodity having the property of self-growth without going through commodity production.

The head of the Central Bank of India, Raghuram Rajan, who had worked for the IMF for a long time, was one of the few economists who warned of the threat of a global financial crisis long before it began. According to him, the monetary policy of developed countries creates conditions similar to those that provoked the Great Depression more than 80 years ago. The only difference is that during the Great Depression there was an overproduction of goods, while now there is an overproduction of money. He points to a system in which growing inequality and a weak social security system led to a policy of providing cheap loans and creating jobs, regardless of the consequences this would have for the economy in the long term. "I am worried that in our efforts to accelerate the development of the economy, we are slowly coming upon the same problems that existed in the 1930s. I think that this is a problem for the whole world. This is not a problem only for developed or developing markets. Everything is much broader and more complex," noted Rajan at the International Conference on Economics in 2015 at the London Business School (Manukov, 2015).

When speaking about the problems that would lead to the new Great Depression, Rajan was referring to the attempts by the central banks in many developed countries to disperse the development of economies after the global financial crisis with the help of very low interest rates and quantitative easing. Such measures are taken by the central banks in many foreign countries, including the United States of America. The quantitative easing in the US "created" several trillion USD, which in turn creates the conditions for a new Great Depression. The financial crisis along the chain is growing at an accelerating rate into an economic, political and, ultimately, systemic crisis. Hence, it is clear why philosophers, economists and politicians, based on the work done and through the use of the gathered empirical information on past events, are beginning to assert that complexity, nonlinearity and chaos, cycles and crises are an inevitable condition for development. And this is the case if we fail to understand that all these phenomena are a natural product of the second development paradigm (Bondarenko, 2008).

It should be emphasized that, in accordance with changes in the nature and the specifics of crises, in due course it is necessary to change the nature and direction of state anti-crisis regulation. Through the development and implementation of effective anti-crisis policies on a global scale it will be possible in reality, if not to avoid future possible financial crises completely, then to at least make them predictable and manageable. Therefore, as a first step, national governments and international structures should learn the maximum lesson from the current crisis so that in the future, anti-crisis policy measures become more effective and targeted. The problem of anti-crisis regulation is further complicated by the fact that crises are global in character, and anti-crisis measures are being developed at the national level. Therefore, at the world level, it is necessary to come up with effective mechanisms

which, while ensuring an optimal balance between the real and financial sectors, will promote the accelerated development of the world economy, protecting it from various kinds of economic shocks. In this connection, we attach importance to the analysis of the existing world experience in the sphere of state anti-recessionary regulation, as well as the measures to unite the efforts of states at the regional and world level to implement a concerted anti-crisis economic policy.

Taking into account the abovementioned, we can present the following as the main lessons that can be taken away from the recent global financial and economic crisis:

- The formation of long-term capital for the development of the real sector of the economy by forming relevant foundations and investment instruments;
- The formation of effective mechanisms for the supranational management of the financial and banking system in general;
- The establishment of strict financial activity requirements for banks;
- The economic diversification;
- The rapid development of market information systems;
- The reduction of inefficient social expenditure, which will reduce both the budget deficit and the inflation;
- The reduction of external debt or at least the efforts to refrain from new debts in order to reduce the financial burden from the external environment and to not incur extra burden on high interest rates;
- The use of currencies other than the USD in international calculations which will reduce the dependence on the US monetary policy.

It is important to note that the nature of the crisis is largely dependent on the structure of the economy and its dominant spheres. At the current stage of modern economic developments, as already mentioned, crises are a result of the weaknesses of the real and financial sectors of the economy, as well as weak state control over the circulation of speculative capital. Therefore, at the global level, it is necessary to develop such mechanisms that will ensure optimal balance between the sectors, thus contributing to the global economy's progress while avoiding various economic shocks.

Depending on the depth of impact of the crisis observed in some countries and the boundaries of its spread, the state anti-crisis policy is executed with certain characteristics that change their forms, methods and tools. However, despite this, it is possible to develop generalized criteria for choosing fiscal and monetary instruments that can be applied in various countries within the framework of the state anti-crisis policy. These may include:

- The stimulation of long-term investments in the real sector of the economy and its diversification;
- The stimulation of aggregate demand through non-monetary measures;
- The orientation toward the development of scientific, technical and human potential;

The current challenges on the anti-crisis regulation of the economy

- The ensuring of the stability of the financial market and the financial institutions;
- The provision of effective mechanisms for the prevention of risks in the financial operations of banks;
- The creation of stabilization funds for providing financial support to companies which are caught up in a difficult economic situation;
- The ensuring of the availability of credit resources and the expansion of the system of state guarantees;
- The effective distribution and redistribution of public resources;
- The social orientation of crisis management.

The following can be applied as principles of the realization of the state anti-crisis measures:

- targeting regulation;
- financial support;
- scientific background;
- legislative regulation;
- transparency and publicity;
- monitoring and periodic adjustment (Sargsyan, 2015).

The adoption of the abovementioned criteria and principles in any country will make it possible to prevent an abrupt economic decline and its negative impacts during crises, and it will ensure stable economic growth.

Conclusion

The elimination of current developments in the global economy shows that in order to respond economically to crises and mitigate their negative effects, it is necessary not only to conduct a deep and comprehensive study of the essence of economic crises, but also of the global analysis and evaluation of specific directions and methods of anti-crisis measures aimed at overcoming economic crises in the economy, for their further improvement and for effectively overcoming new crisis challenges.

At present, financial crises have reached such a scale that they affect the development of the real sector of the economy. The recent global financial crisis has revealed the major drawbacks of the financial systems operating in different parts of the world and their regulation. As a result, there has been a need to radically revise the previously existing scientific views on the causes of economic crises, as well as the direction of the measures aimed at overcoming their aftermath. It should be emphasized that, in accordance with changes in the nature and the specifics of the crises, in due course, it is necessary to change the nature and direction of the state anti-crisis regulation.

Through the development and implementation of effective anti-crisis policies in reality on a global scale it will be possible, if not to avoid future possible financial crises entirely, then at least to make them predictable and manageable. Therefore, first of all, national governments and international structures should learn the maximum lesson from the current crisis so that in the future, anti-crisis policy measures may

become more effective and targeted. The problem of anti-crisis regulation is further complicated by the fact that crises are global in character, and anti-crisis measures are being developed at the national level. Therefore, at the world level, it is necessary to develop such effective mechanisms which, while ensuring an optimal balance between the real and financial sectors, will promote the accelerated development of the world economy, protecting it from various kinds of economic shocks. In this connection, we attach importance to the analysis of the existing world experience in the sphere of state anti-recessionary regulation, as well as the measures to unite the efforts of states at the regional and world level to implement a coherent anti-crisis economic policy. Developing an effective anti-crisis toolkit that can be applied to all countries is formidable, since, depending on the depth of impact of the crisis observed in some countries and the boundaries of its spread, the state anti-crisis policy is executed with certain characteristics that change its forms, methods and tools.

However, despite this, it is possible to develop generalized criteria for choosing anti-crisis measures that can be applied in various countries within the framework of the state anti-crisis policy. Among the latter, the following should be highlighted: the stimulation of long-term investments in the real sector of the economy; the stimulation of aggregate demand through non-monetary measures; the orientation toward the development of scientific, technical and human potential; the ensuring of the stability of financial market and financial institutions; the ensuring of the availability of credit resources, the expansion of the system of state guarantees; and the creation of stabilization funds for providing financial support for companies which are caught in difficult economic situations.

References:

- Acemoglu, D., J. Robinson (2012). *Why Nations Fail: The origins of Power, Prosperity and Poverty*. First Edition. New York: Crown Business.
- Aguiar, M., G. Gopinath (2007). Emerging market business cycles: the cycle is the trend. *Journal of Political Economy* 115 (1), p. 69-102.
- Astapov, K. (2009). Fiscal and monetary policies during the crisis. *Finances*, N 6, p.14-18 (in Russian).
- Bondarenko, V. (2008). Prospecting the future: a new paradigm. *Ekonomika*, p. 323-337 (in Russian).
- Cassidy, J. (2009). *How Markets Fail. The Logic of Economic Calamities*. London: Allen Lane.
- Eichengreen, B., K. O'Rourke (2010). *What do the new data tell us? Research based policy analysis*, <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/3421>
- Grigoryev, O., M. Khazin (2010). The problem of risks in the modern economy: Report at the Economic Forum in Astana (Kazakhstan) July 2010. *However*, N 28 (44), p. 14-23 (in Russian).
- Kovan, S., L. Mokrova, A. Ryakhovskaya (2009). *The theory of anti-crisis management of the enterprise*. Moscow: Knorus (in Russian).
- Krugman, P. (2012). *End This Depression Now!* London: W.W. Norton.

Manukov, S. (2015). *The World Foretold a Great Depression* (electronic resource). Access mode: <http://expert.ru/2015/07/16/miru-predrekli-velikuyu-depressiyu/> (in Russian).

Marsh, P. (2012). *The New Industrial Revolution: Consumers, Globalization and the End of Mass Production*. London, New Haven, CT: Yale U Press.

Mim, S. (2009). Disadvantages of Capitalism. *Thought*, N 3 (39), www.idea-magazine.com.ua

Minsky, H. (2008). *Stabilizing an Unstable Economy*. New York: McGraw-Hill.

Prozorov, Yu. K. (ed.) (2012). Stiglitz's report on the reform of the international monetary and financial system. The lessons of the global crisis. In: *International Relations*. Moscow (in Russian).

Romer, C. (2009). *Lessons from the Great Depression for Economic Recovery*. Washington: Brookling Institute (last accessed 9 January 2013), <http://www.brooklings.edu>

Roubini, N. (2008) *I'm not a harbinger of Armageddon* (electronic resource), <https://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2008/12/10/>

Sargsyan, K. (2012). The Economic Cycles on Economic System Development and the Causes of Their Emergence. In: *Current Issues on Social and Economic Development in the Republic of Armenia. Materials of the Republican Conference*, Vol. 2. Yerevan, p. 312-317.

Sargsyan, K. (2015) Criteria and principles for enhancing the effectiveness of state anti-crisis regulation. *Regional problems of the transformation of economics (Makhachkala)*, N 11 (61), p. 150-153.

Soros, G. (2008). *The New Paradigm for Financial Markets. The Crisis of 2008 for financial markets*. New York.

Smirnov, A. (2013). A simple model for predicting financial crises. *HSE Economic Journal*, Vol. 17, N 2, p. 191-226 (in Russian).

Stanley, H., P. Gopikrishnan, V. Plerou, M. A. Salinger (2003). Patterns and Correlations in Economic Phenomena Uncovered Using Concepts of Statistical Physics. *Lecture Notes in Physics (Series)*, Vol. 621, Berlin/Heidelberg: Springer.

Stiglitz, J. (2010). Needed: A New Economic Paradigm. *Financial Times*, August 18.

Thornhill, J. (2008). A year of chocolate box politic. *Financial Times*, December 23.

Turner, A. et al. (2010). *The Future of Finance: The LSE Report*. London.

Zamulin, O. (2004) *Real Business Cycles: Their Role in Macroeconomic Thought History*. RES (in Russian).

US Congress Supervision Group Special Report on Regulatory Reform (2009). *Modernization of the American system of financial regulation: recommendations for improving supervision, consumer protection and stability*. Washington, DC, January.

4.11.2018

Гл. ас. д-р Траян Йосифов*

БАНКОВОТО ФИНАНСИРАНЕ – ФАКТОР ЗА СТИМУЛИРАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ В УСЛОВИЯТА НА ПРОМЕНЯЩА СЕ БИЗНЕС СРЕДА

Изследвана е връзката между банковото финансиране и създаването на подходящи финансови условия за развитие на стопанската инициатива. Проследено е сътрудничество между банките и предприятията от реалния сектор на икономиката на примера на японската система „Кейрецу“. Анализирана е банковата специализация като основен етап от изготвянето на цялостна банкова маркетингова стратегия. Разгледани са специфичните особености, както и някои ограничения пред банковата система в България, свързани с функционирането на паричния съвет. Направен е преглед на качеството на активите и са представени обобщени резултати от проведените стрес тестове на българската банкова система.¹

JEL: O44; O1; G21

Ключови думи: банково финансиране; икономическо развитие; стопанска инициатива

Успешното стартиране и разширяване на дадена стопанска инициатива изисква наличие на регулярни финансови средства. Предприятията се нуждаят от капитал, необходим за финансиране на оперативни разходи, за придобиване на дълготрайни материални активи, за изпълнение на поети договорни ангажменти към доставчици, контрагенти, клиенти, банки и други кредитори. Въпреки разнообразните източници за финансиране на преден план се откроява въпросът, свързан с финансовото осигуряване на стопанската инициатива с банков капитал.

Преобладава мнението, че подобряването на достъпа до банково финансиране зависи преди всичко от банките, които трябва да увеличат стимулите за търсене на заеман капитал. Обективният анализ изисква да се направи уточнението, че банковите институции по-скоро следват (подкрепят) икономическите

* ПУ „Паисий Хилендарски“, Факултет по икономически и социални науки, катедра „Финанси и счетоводство“, t_yosifov@abv.bg

¹ Chief Assistant Prof. Trayan Yosifov, PhD. BANK FINANCING – A FACTOR FOR THE STIMULATION OF THE ECONOMIC ACTIVITY WITHIN THE CHANGING BUSINESS ENVIRONMENT. *Summary:* The connection between bank financing and the establishment of adequate financial conditions for the economic development initiative is studied. A follow-up on the cooperation between banks and the real economy sector undertakings on the model of the Japanese Keiretsu System is provided. The bank specialization as a benchmark in the drawing up of a global market strategy is analysed. A review is made of the quality of the assets, and the results of the conducted stress tests of the Bulgarian bank system are summarised. *Keywords:* bank financing; economic development; economic initiative.

субекти, когато бизнес перспективите са положителни. Прекалено нереалистично би било да се очаква банковата активност да се повиши във времена, в които пазарите не дават сигурни индикации за кратко- и средносрочно устойчиво стабилизиране, а доверието от страна на потребителите и бизнеса остава колебливо. Това предполага, че значението на банковото финансиране за икономическото развитие не трябва да се абсолютизира, а е необходимо да се оценява през призмата на обективни и субективни обстоятелства и специфични особености на средата, в която се развиват банките и техните клиенти.

Като се имат предвид динамиката в развитието на стопанския живот, средата и предизвикателствата пред съвременните икономики, ролята и значението на банките и тяхната дейност с основание се смятат за ключов фактор за стабилно икономическо развитие. Банките създават благоприятни възможности за движение на паричните ресурси от кредиторите към заемателите. В това се изразява тяхната главна функция, а именно на основен финансов посредник. Те осъществяват тази дейност, като заемат средства от спестителите, които впоследствие отпускат на заемателите под формата на кредити. Така банките поемат определени парични задължения към обществото, а крайният резултат е свързан с прехвърлянето на средства от едни обществени групи или индивидуални вложители към други. Финансовото посредничество и в частност банковото, е най-краткият път за придвижване на финансовите средства от кредиторите към заемателите. Във връзка с това банковото посредничество може да се определи като основен път за движение на финансовите потоци. Въпреки че в публичното пространство се отделя по-голямо внимание на пазарите на ценни книжа и най-вече на този на акции, финансовите посредници са далеч по-важен източник за финансиране на корпорациите, отколкото са пазарите на ценни книжа.

Системата „Кейрецу“ – пример за успешна банкова практика за подкрепа и развитие на стопанската инициатива

Могат да се посочат редица примери за успешно сътрудничество между банките и предприятията от реалния сектор на икономиката. Един от добрите примери е японската система, известна като „Кейрецу“ (в превод на български „индустриална група“), която е показала във времето как могат да се изградят отношения между банки и индустриални предприятия, основани на взаимния интерес. При нея всяка индустриална група е съставена от една голяма или от няколко на брой по-малки банки, които формират ядрото на групата. Банките от това ядро са свързани с група от индустриални предприятия, с които си сътрудничат, основно като ги финансират с различни кредити в зависимост от техните финансови потребности.

Собствениците на банките и на предприятията, членуващи в „Кейрецу“, участват в управлението на организацията, като заемат място в нейния надзорен или управителен съвет. Често се срещат случаи, при които висши банкови

мениджъри се включват в управленските структури на индустриалните предприятия. Така банките и предприятията практически реализират взаимно изгодно сътрудничество, предлагайки своите кредитни продукти на предприятия, за които разполагат с богата информация и поради това имат възможност поточно да дефинират и да оценяват потенциалните рискове. За кредитополучателите такова сътрудничество също е изгодно, тъй като те получават достъпно и сравнително евтино финансиране.²

Системата „Кейрецу“ е особено успешна при реализирането на мащабни инвестиционни проекти с дългосрочен характер, при които по принцип е трудно да се оценят предварително реалните разходи и ползи в рамките на инвестиционния и слединвестиционния период. Тя намира практическа реализация в редица индустриални сектори и позволява да се пренасочват парични средства към предприятия с добри възможности за осъществяване на най-продуктивни инвестиционни проекти.

Пазарната банкова специализация – ключов фактор за утвърждаване на водещата роля на банковото финансиране за стопанската активност

Пазарното позициониране на търговските банки, което се определя и с термина „банкова специализация“, е първият и основен етап от изготвянето на цялостна банкова маркетингова стратегия. Политиката на пазарна локализация на банката дефинира териториалната сфера на действие, характера на банковата дейност и средствата, необходими за дългосрочното развитие на банковата институция.

Факторите, които определят банковата специализация, имат както външен, така и вътрешен характер. Към първата група спадат оценка на средата, в която функционира банката, в т.ч. и на възможностите и рисковете, които произтичат от нея, а към втората се причисляват определянето на типа на банковите услуги, които банката ще извършва, капиталовите разходи за създаване на банката, наемането на персонал, сграден фонд и т.н.

Предварителното проучване на средата, в която банката ще извършва своята дейност, изисква сегментиране на клиентите, които ще бъдат основна целева група. На тази база може приоритетно да се определи клиентска група, например индивидуални потребители, малки и средни предприятия, големи корпоративни клиенти, и да се дефинират по-конкретно техните потребности и начините за финансовото им осигуряване. Сегментирането на банковите клиенти дава възможност да се извърши специализация и по икономически и търговски браншове, географско позициониране и др.

² Подобна форма на сътрудничество се наблюдава и в Германия – германски банки притежават акции в индустриални предприятия и са представени в техните управленски бордове.

Банковата специализация позволява да се съпоставят външните потребности от банкови продукти в даден сегмент с тези, предлагани на банковия пазар. По такъв начин могат да се определят конкретните нужди от продуктите, които се търсят на пазара, очакваните финансови ползи, рисковете, свързани с тяхното предлагане, качествено подобряване на банковото обслужване и т.н.

Класифицирането на банките на търговски и инвестиционни предоставя информация за основния предмет на тяхната дейност. Когато обаче дадена банка се определя като „универсална“, се има предвид, че тя обслужва широк спектър от потребители – от физически лица до големи корпоративни клиенти, и предоставя разнообразна гама от кредитни и спестовни продукти и услуги. Това предполага, че съответната банка трябва да предлага и широка гама от банкови продукти, а също и да разполага със съответно оборудвани салони, специализиран банков софтуер, обучен персонал и др.

За разлика от универсалните банкови институции специализираните банки обслужват клиенти от точно определена икономическа сфера. При този тип банки основна роля играе икономическият потенциал на даден географски район (т.е. класификацията по географски принцип, или т.нар. географска локализация), състоянието на банковата информационно-обслужваща система и наличието на добри практики, свързани с предлагането на специфични банкови услуги. Във връзка с това могат да се обособят следните основни подходи при осъществяването на банковата специализация:

- подход, свързан с териториалната (географската) сфера на осъществяване на банковата дейност;
- набелязване на банкови продукти, предлагани приоритетно от банката;
- ценова политика на банката;
- политика на промоционално предлагане на банкови продукти и услуги.

Приносът на банковата специализация за развитието на банковите институции е безспорен. Тя е основен конкурентоопределящ фактор, който осигурява пазарни предимства на банки, чиято политика е свързана с капиталовложения за развитието на иновативни банкови продукти и услуги, подбор и вътрешно обучение на висококвалифициран персонал, внедряване и усъвършенстване на многофункционална обслужваща информационна система, периодични проучвания за пазарните нагласи и потребности.

Освен по отношение на рентабилността пазарната специализация на търговските банки е фактор за утвърждаване на тяхната водеща роля при насочването на паричните потоци по възможно най-ефективен начин. Това предполага внимателна оценка на перспективите и рисковете, свързани с естеството на кредитополучателите и целевото предназначение на финансовите средства, които формират текущите кредитни експозиции.

Важно е да се подчертае, че мащабът на кредитната банкова дейност е съобразен изцяло с рисковете, които банките поемат. Практически банковите

регулации очертават мащабите на допустимите рискове, които банките могат да поемат, без това да поставя в под въпрос тяхната ликвидност. Реално, регулациите са най-важният фактор, обуславящ водещото значение на банковия сектор за икономическото развитие.

С цел банковите рискове да се ограничат до определено желано ниво, при оценката на цялостното финансово-икономическо състояние кредитополучателите се класифицират в две групи: потенциални носители на висока степен на риск и такива, които имат благоприятни перспективи за успешно реализиране на получените финансови средства и тяхното възстановяване според договорените условия на заетите средства. При бизнес финансирането оценката на кредитополучателя и качеството на проекта, който трябва да се реализира с банков капитал, позволява да се прецени кои проекти са икономически ефективни и предоставят възможност с входящите парични потоци по тях да се изплати кредитното задължение на длъжника. Именно там се търси връзката между банковото финансиране и икономическата активност – при ниско равнище на потенциалните рискове банките осигуряват финансовите предпоставки за успешното развитие на качествени и жизнеспособни проекти. Предоставянето на регулярен финансов ресурс за перспективни стопански сектори е определящо както за тяхното, така и за развитието на националната икономика.

Някои ограничения пред българската банкова система

Ефективността на банковия кредит като източник за насърчаване на стопанската активност не бива да се разглежда като правило. Търговските банки функционират в условията на засилена междубанкова конкуренция, като в същото време съобразяват своята цялостна дейност с регулаторните изисквания на банковия регулатор.

В среда, в която съществуват рискове от различен характер – лихвен, валутен, политически, ликвиден, кредитен и т.н., банките са изправени пред дилемата дали да кредитират по-активно, поемайки по-високи рискове, или да провеждат по-консервативна кредитна политика за сметка на намалена печалба и възвръщаемост на акционерния капитал. В условия на по-сериозни рискове и същевременно строги регулаторни изисквания за поддържане на висока капиталова адекватност търговските банки имат сравнително ограничени възможности да развиват своя кредитен потенциал, респ. да бъдат по-значим фактор при финансовото стимулиране на съвкупното търсене и предлагане. Във връзка с това основателно възниква въпросът за ключовото значение на паричната политика, провеждана от централната банка, като основен инструмент на паричното предлагане. Пазарните интервенции на централната банка, засягащи формирането на съвкупното парично предлагане, оказват въздействие върху цялостните политики за развитие на банковия сек-

тор и в същото време са определящи за ефективността на банките като основни финансови посредници. Това налага внимателен преглед на специфичните обстоятелства, в които функционират търговските банки в България, а именно в условията на паричен съвет.

Според нас законовите ограничения, които произтичат от функционирането на паричния съвет, стесняват съществено потенциалните възможности да се използва пълноценно банковият финансов ресурс за стимулиране на икономическата активност в България. По-конкретно могат да се посочат следните специфични особености на паричния съвет, които имат непосредствено влияние върху кредитната дейност на търговските банки в страната:

- **Първо.** Практически липсва възможност Българска народна банка да осъществява скontoва политика,³ т.е. да рефинансира дейността на търговските банки. Така банките у нас губят един от основните и евтини източници на финансиране на тяхната кредитна дейност. Същевременно централната банка има възможност да контролират изцяло размера на скontoвия лихвен процент чрез управлението на т. нар. скontoво гише. Изхожда се от разбирането, че предоставянето на скontoв кредит не е задължение на централната банка, а представлява привилегия за търговските банки, защото като правило скontoвият лихвен процент е по-нисък от лихвения процент на междубанковия пазар, което го прави предпочитан инструмент за финансиране на кредитната дейност на търговските банки. Друга специфична особеност на скontoвата политика е, че когато скontoвият лихвен процент се поддържа на ниво под пазарния лихвен процент, централната банка е принудена да налага количествени или други ограничения при ползването на скontoво финансиране. Ако размерът на скontoвия процент обаче е над пазарното лихвено равнище, практически банките могат да заемат средства, колкото пожелаят. По този начин централната банка може да насочва паричния ресурс от скontoвите кредити към подобряване на капиталовата структура на търговските банки, което е условие за поддържане на високо равнище на банковия кредит, а не за реализиране на печалба.

Важно е да се отбележи, че скontoвата политика на централната банка е обвързана пряко със състоянието на икономика и по-конкретно с равнището на инфлация. Например, когато инфлацията се повиши над желаното равнище, е подходящо да се увеличи размерът на скontoвия лихвен процент. Това би трябвало да доведе до намаляване на паричното предлагане от страна на търговските банки и в крайна сметка да ограничи инфлационните процеси в икономиката на страната. При опасност от рецесия може да се очаква понижаване и задържане на лихвените проценти по скontoвите кредити, което ще стимулира търсенето на скontoво финансиране от страна на търгов-

³ Скontoвата политика се определя като въздействието от страна на централната банка върху скontoвите кредити и паричната база чрез промяна на скontoвия лихвен процент, по който се рефинансират търговските банки.

ските банки, респ. ще се повиши равнището на банковия кредит, а оттам и на потребителското и инвестиционното търсене.

Освен като инструмент за въздействие върху паричното предлагане сконтовото финансиране позволява на централните банки да реализират една от техните основни функции – на „кредитор от последна инстанция“, като възможност за предотвратяването на банкова паника. Това кореспондира с друга от основните функции на всяка централна банка, която е свързана с осигуряването на оптимално количество финансови ресурси за посрещане на краткосрочните задължения на търговските банки. В условията на паричен съвет тази възможност практически е нормативно ограничена, което поставя Българска народна банка в невъзможност при необходимост да окаже финансова подкрепа на търговските банки. Това има и положителна страна, защото е предпоставка за повишаване на качеството на вътрешнобанковия контрол върху дейността на търговските банки, но в същото време действа като ограничител по отношение на банковата кредитна дейност. Особено показателна е пасивната роля на търговските банки в условията на икономическа рецесия, когато банковият кредит има ключово значение за редуцирането на негативните ефекти върху икономиката.

•*Второ.* Единствената практическа възможност на централната банка да оказва, макар и непряко, влияние върху паричното предлагане, респ. върху кредитния потенциал на търговските банки в условията на паричен съвет, е провеждането на политика по отношение на формирането на размера на задължителните банкови резерви.⁴ Промените в задължителните банкови резерви влияят на паричната маса чрез паричния и депозитния мултипликатор. При увеличаване на задължителните резерви депозитната експанзия намалява и паричното предлагане се свива, което е в резултат от ограничаването на кредитния потенциал на търговските банки. Обратно, при съкращаване на размера на задължителните резерви депозитната експанзия нараства и паричното предлагане се покачва вследствие на повишеното банково кредитиране. Трябва да се има предвид, че направените уточнения не могат да се приемат за правило, защото кредитната дейност на търговските банки не се определя единствено от техния капиталов капацитет. Определящи са фактори като качество на стопанската среда, очаквания за дългосрочното икономическо развитие на страната, равнището на кредитен риск, развитие на финансовия пазар в страната, респ. на наличието на алтернативни източници за финансиране, паричната политика на централната банка и др.

Въпреки че политиката на централната банка, свързана с определянето на задължителните банкови резерви, не е ограничена и на практика може да оказва въздействие по отношение на кредитния потенциал на банковата система, тя

⁴ Задължителните банкови резерви се определят на базата на привлечения депозитен ресурс от търговските банки и практически ограничават т. нар. 100-процентов банков резерв, респ. ограничават кредитния потенциал на банковата система.

има твърде лимитирани възможности да бъде ефективен проводник на паричната политика. Основната причина е, че мащабът на вътрешния пазар е твърде малък от гледна точка на депозитния ресурс, който се привлича от банките в страната.

• *Трето.* Макар да липсват категорични доказателствата за връзката между паричния съвет и структурата на банковата система в България, според нас в резултат от прекалено рестриктивната парична система сега българската банкова система е изградена при ясно изразена диспропорция между банки, които са собственост на чуждестранни акционери, и банки, учредени с местни капитали. Обяснението може да се търси в източниците и цената на капитала, необходим за финансиране на банковата дейност. Липсата на възможност за финансиране от централната банка в комбинация със слабо развития вътрешен капиталов пазар практически ограничават развитието на банките, чиято собственост на акционерния капитал е местна. Разбира се, съвременната банкова система в България се характеризира с белезите и финансовата култура на големи и утвърдени чуждестранни банкови институции. Въпреки това остават определени въпроси, свързани главно с съществените разлики в лихвените проценти на вътрешния кредитен пазар и средните равнища на паричния банков ресурс в страните от Централна и Западна Европа. По наше мнение причините трябва да се търсят в качествените характеристики на бизнес средата у нас и в съпътстващите рискове, които произтичат от цялостната несигурност и липсата на дългосрочно доверие както от страна на потребителите на банковите услуги, така и по отношение на кредитните институции.

Преглед на качеството на активите (ПКА) и стрес тестове (СТ) на българската банкова система

В съвременната банкова практика системата на т. нар. стрес тестове е възприета като ефективна мярка, която се прилага от националните банкови регулатори във връзка с проверката на качеството на активите на търговските банки (Asset Quality Review – AQR).

Проверката на българската банкова система е проведена през периода 15 февруари 2015 г. – 30 юли 2016 г., а резултатите от нея са оповестени официално от Българска народна банка в края на август 2016 г.

Кое наложи цялостната оценка на качеството на банковите активи у нас?

Целта беше да се оцени устойчивостта на банките в България за поемане на шокове от хипотетични негативни финансови и макроикономически тенденции (за повече информация вж. БНБ, 2016). Последното е от ключова важност, като се вземе предвид, че практически централната банка има значителни нормативни правомощия да налага последващи мерки за регулиране на банковата дейност, за да се постигне повишаване на капиталовата адекватност на търговските банки.

Българската народна банка проведе ПКА и стрес теста на българската банкова система на основание § 9 от Преходните и заключителните разпоредби на Закона за възстановяване и реструктуриране на кредитни институции и инвестиционни посредници от 2015 г. и в съответствие с чл. 80б от Закона за кредитните институции (ЗКИ). За да се осигури качество на оценките беше привлечен външен консултант, в т.ч. и независими консултанти и оценители, наети от проверяваните търговски банки. Проверките обхванаха 22 банки, без шестте клона на чуждестранни банки в страната, лицензирани от БНБ.

Обхват на оценката на ПКА и СТ

Прегледът на качеството на активите включваше 9 работни задачи, а негов обект бяха активи на обща стойност 84.2 млрд. лв. към 31 декември 2015 г., или 96% от банковата система. Предмет на оценка бяха над 3400 индивидуални кредитни досиета, чиято равностойност е 23.2 млрд. лв., или 71% от корпоративните портфейли на банките и големите кредити за малки и средни предприятия.

В резултат от ПКА бяха изготвени оценки за корекции на обща стойност 665 млн. лв., или 1.3% от рисковопретеглените активи, които трябва да бъдат отразени във финансовите отчети на банките за 2016 г.

Резултатите от стрес теста, които се базират на хипотетични сценарии, нямат пряк количествен ефект върху капиталовата адекватност на банките. Въпреки това тези резултати са включени в процеса на надзорна проверка и оценка, както и в капиталовото планиране на банките. От доклада на БНБ става ясно, че чувствителността на балансите към шокове може да е причина за допълнителна оценка на бизнес моделите на банките, което на свой ред също ще бъде включено в процеса на надзорен преглед и оценка. Трябва да се има предвид и че стрес тестът на българската банкова система не води до извод „преминал“/“непреминал“ оценката.

Оценката на въздействие на негативни финансови и макроикономически тенденции обхваща периода 2016-2018 г. Тук е необходимо да се направи уточнението, че негативният сценарий е оценен от БНБ като правдоподобен, но малко вероятен. Изминалият след СТ период потвърди реалистичния характер на очакванията за средносрочното развитие на българската икономика. Може да се добави също, че при негативен сценарий капиталовите позиции на банките остават силни и показват устойчивост на тестваните шокове, въпреки че резултатите в отделните банки са различни.

Показатели за оценка банковите активи

При оценката на качеството на активите на банковата система в България в условията на два сценария за развитието на икономиката на страната – базисен и утежнен, са използвани група от показатели, които до голяма степен дават информация за качеството на активите, респ. за капиталовите възможности на банките да посрещнат своите финансови задължения към кредитори, доставчици, републиканския бюджет и др. (вж. таблицата).

Таблица

Показатели за оценка на банковите активи и стрес тестовите на търговските банки в страната

Показатели
<i>1. Основна информация за банката преди ПКА (31.12.2015 г.)</i>
Общ размер на банковите активи
Общ размер на рисковите експозиции
Общ размер на банковия капитал, в т.ч. базов собствен капитал (СК) от първи ред (СЕТ1)
Печалба и загуба за 2015 г. след данъци и отчисления на дивиденди
Изискуем СЕТ1, покриващ минималното изискване от 45%
Разполагаме СЕТ1 излишък над минималното изискване от 4.5%
Изискуем СК, покриващ минималното изискване от 8%
Разполагаме излишък на СК над минималното изискване от 8%
<i>2. Резултати от проверката</i>
2.1. Нетни корекции вследствие на ПКА
ПКА корекции поради провизиране на кредити
ПКА корекции на стойността на активи, придобити като обезпечение
2.2. Влияние върху капиталовите съотношения (към 31.12.2015 г.)
СЕТ1 съотношение (изискуемо ниво 4.5%)
Съотношение на обща капиталова адекватност (изискуемо ниво 8%)
<i>3. Основни резултати от стрес теста</i>
<i>Показатели за адекватността на капитала от първи ред СЕТ1</i>
При базисен сценарий
При утежнен сценарий
<i>4. Основни резултати, отчетени към 31.12.2015 г.</i>
Разходи за обезценка (провизии)
Текуща печалба
<i>5. Планирани от банката действия и мерки (при нужда)</i>

Обобщени резултати от ПКА и СТ на българската банкова система

След отразяването на резултатите от ПКА се установява, че банковата система е добре капитализирана, със съотношение на базовия собствен капитал от първи ред от 18.9%, значително над регулаторния минимум от 4.5%, възприет от Европейската централна банка (ЕЦБ). При това резултатите на отделните банки показват, че капиталовата адекватност на всички банки в страната е значително над задължителния регулаторен минимум.

Резултатите от стрес теста потвърждават силната капиталова позиция и устойчивостта на шокове на банковата система у нас. Индивидуалните резултати са различни за отделните банки и не се предвижда да се сравняват с предварително зададени прагови стойности. Някои банки ще трябва да запазят

наличните си капиталови буфери, докато на други ще се наложи да възстановят покритието на своите рискови кредитни експозиции с допълнителни резерви, вземайки предвид корекциите в резултат от прегледа. Резултатите от стрес теста се основават на хипотетични сценарии и не водят до преки корекции на банковия капитал. Независимо от това резултатите ще бъдат включени в процеса на надзорен преглед и оценка и в капиталовото планиране на банките (вж. БНБ, 2016, с. 7).

Към представените официално оповестени от БНБ данни могат да се добавят и някои констатации, които подкрепят резултатите, но същевременно поставят определени въпроси. Например след прегледа на качеството на активите (AQR) общо за системата се налагат финансови корекции за 665 млн. лв. Това се дължи на констатирани разминавания в отчитането на кредитни експозиции, които банките водят като редовни, докато реално към момента на проверката те са необслужвани. В резултат капиталовата адекватност на банковата система намалява с 1.1 п.п. – от 20.0 до 18.9%. Въпреки това показателят остава висок и е значително над изискуемия минимум за банките в Европа от 4.5%.

Друг въпрос, който заслужава внимание, е свързан с представените данни за качеството на кредитните портфейли на търговските банки. Например информацията от проверките има твърде общ характер. От нея не става достатъчно ясно какъв е размерът на необслужваните кредитни експозиции за различните класификационни групи кредити (потребителски, жилищни, ипотечни и т.н.) в портфейла на банките.

В заключение трябва да подчертае, че практическите ползи от периодичната оценка на качеството на активите на банковата система са безспорни. Очакваното приемане на България в Единния банков съюз ще бъде свързано с извършване на подобни оценки от страна на ЕЦБ, което е предпоставка за запазване и повишаване на доверието в банковата система в страната и е едно от ключовите условия за осигуряването на дългосрочна стабилност на националната финансова система.

*

След поддържаното близо десет години ниско равнище от началото на 2017 г. се наблюдава тенденция към постепенно нарастване на банковото кредитиране в България. Основните причини за това могат да се търсят в интензивния растеж на заетостта и доходите на наетите лица, повишеното потребителско търсене в страната и на европейския пазар, който формира основната експортна дестинация на българските предприятия.

В същото време са налице и някои ограничители на банковото финансиране, които представляват естествена бариера пред развитието на предприемаческата инициатива, технологичното и управленското усъвършенстване на предприятията, респ. пред интензивното развитие на българската икономика. На първо място, това са системните недостатъци на бизнес средата, които на

този етап продължават да бъдат нерешим проблем от страна на държавата. Необходимо е да се обърне специално внимание и на функционирането на правораздавателната система, която трябва да осигури защита на правото на собственост и сигурност за развитие на стопанската инициатива. Този въпрос е особено важен за привличането на чуждестранни инвестиции, които са един от ключовите фактори за намаляване на изоставането на българската икономика. Трябва да подчертаем обаче, че дори в подобни условия банковата система у нас остава добре капитализирана, управлява адекватно рисковете, свързани с дейностите, присъщи на търговските банки, и осигурява перманентно финансов ресурс за стимулиране на потребителското и инвестиционното търсене.

Утвърждаването на ролята на банковото финансиране за стопанското развитие на България минава през задължителни институционални реформи, които трябва да осигурят по-голяма предвидимост на стопанските процеси. От качеството на тези реформи зависи средно- и дългосрочното развитие на българската икономика. Допълнителното им забавяне във времето ще увеличава дистанцията между националното стопанство и развитите европейски икономики и до голяма степен ще обезсмисля усилията, насочени към повишаване на стопанската инициатива и конкурентоспособност на местните предприятия.

Използвана литература:

БНБ (2016). *Доклад за прегледа на качеството на активите и стрес теста на българската банкова система*, август.

Andrew, K. (2004). *Credit Risk: From Transaction to Portfolio Management*. Elsevier.

Antoine, G. (2003). *Economie bancaire: Essai sur les effets de la concurrence et de la réglementation sur le financement du crédit*. Paris: Publibook.

Bernstein, P. (2008). *A Primer on Money, Banking, and Gold*. John Wiley&Sons.

Bessis, J. (2011). *Risk Management in Banking*. John Wiley & Sons.

Brian, C. (2000). *Measuring Credit Risk*. Glendale Publishing Company, Ltd.

Niklas, W. (2008). *Credit Risk: Models, Derivatives, and Management*. CRC Press.

Quagliariello, M. (2009). *Stress-testing the Banking System: Methodologies and Applications*. Cambridge University Press.

Shelagh, H. (2005). *Modern Banking*. John Wiley & Sons.

Smith, G. (1991). *Money, banking, and Financial intermediation*. D. C. Heath and Co.

Yosifov, T. (2015). The banking sector product innovations – gearing factors for customer confidence. *Trakia Journal of Sciences*, Vol. 13, Supplement 1, May 19.

24.10.2018 г.

СТУДЕНТСКИТЕ ТАКСИ ЗА ОБУЧЕНИЕ – ОСНОВЕН ИНСТРУМЕНТ ЗА ПРИВЛИЧАНЕ НА СТУДЕНТИ

Изследвани са настоящите нива на студентските такси в европейските страни, във всички висши училища в България, както и в европейските държави, в които висшето образование е безплатно. Представена е и информация за държавите с най-скъпо висше образование в света. В заключение са анализирани последиците от евентуалното увеличаване на студентските такси в България.¹

JEL: H52; I22; I23; I28

Ключови думи: висше образование; студентски такси; качествено образование

Дали въвеждането на такси за обучение подобрява качеството на висшето образование? Аргументът на многобройните привърженици на този възглед от цяла Европа е, че таксите са много необходими за допълване на публичните разходи за образование, за да се издигне финансирането до адекватно международно ниво. Същевременно критиците твърдят, че подобреният достъп до частни източници на финансиране би могъл да доведе до оттегляне на публичното финансиране и ефектът върху общите разходи за образование да бъде нисък или дори нулев. Във връзка с това ще се опитаме да отговорим на въпросите дали въвеждането на такси за обучение подобрява качеството на университетското образование и дали това влияе върху избора на студентите къде да се обучават.

Такси за обучение на студенти в европейските страни

През последните години се наблюдават силно изразени различия в размера на таксите за обучение, стипендиите и заемите за студенти в Европа. В табл. 1 е представена информацията за средния размер на годишните такси за обучение във висшите училища в европейските страни за академичната 2014-2015 г.,² като за целите на изследването сумите са преизчислени в

* Докторант в катедра „Финанси“ на Икономическия университет – Варна, konsulova@gmail.com

¹ Elena Konsulova-Atanasova. STUDENTS' FEES FOR HIGHER EDUCATION – THE MAIN INSTRUMENT FOR ATTRACTING STUDENTS. *Summary:* The current levels of student fees in European countries, in all higher education institutions in Bulgaria, as well as in European countries where higher education is free are examined. Information is also presented on the countries with the most expensive higher education in the world. Finally, the consequences of the potential increase in student fees in Bulgaria are analyzed. *Keywords:* higher education; student fees; quality education.

² Ползвани са данните от НСИ, достъпни на сайта на института в рубриките: Статистически данни; Макроикономическа статистика; Паритети на покупателната способност (ППС).

Студентските такси за обучение – основен инструмент за привличане на студенти

единната условна валута СПС,³ което спомага при сравнението да бъдат елиминирани различията в равнището на цените в отделните държави.

Таблица 1

Среден размер на годишните такси за обучение във висшите училища в европейските страни за академичната 2014-2015 г. (в СПС)

Държава	Годишна такса за студенти от ЕС	Годишна такса за студенти от страни извън ЕС
Австрия	Няма такси	1550
Белгия (френскоговоряща общност)	Максимум 888	Специални допълнителни такси
Белгия (немскоговоряща общност)	452	Максимум 638
Белгия (фламандскоговоряща общност)	Максимум 660	Възможни са допълнителни такси
България	653	Възможни са допълнителни такси
Хърватия	Първата година таксите се плащат от държавата, а след това са между 407 и 821	Същото важи за студентите извън ЕС
Кипър	За бакалаври: таксите се плащат от държавата За магистри: между 4495 и 8989	5994
Чехия	Няма такси, ако учебната програма бъде завършена в рамките на нормалните срокове и на чешки език	Същото важи за студентите извън ЕС
Дания	Няма такси	Възможни са допълнителни такси
Естония	Няма такси, ако от курсове по естонски са натрупани 60 кредита на година; учебните заведения могат да налагат такси за липсващи кредити	Възможни са допълнителни такси
Финландия	Няма такси	Възможни са допълнителни такси за магистърски програми на английски език
Македония	Между 64 и 1707	Възможни са допълнителни такси
Франция	За бакалаври: 197 За магистри: 271, плюс социално осигуряване в размер на 222	Възможни са допълнителни такси
Германия	Няма такси (в някои райони е възможно студентите да плащат, ако продължителността на следването им надхвърли обичайния период)	Няма такси
Гърция	За бакалаври: няма такси За магистри: таксите се определят от учебните заведения	Същото важи за студентите извън ЕС
Унгария	За бакалаври: между 359 и 2752 За магистри: между 774 и 3269 Около половината места са финансирани от държавата (безплатни), като това зависи от резултатите на студента	Същото важи за студентите извън ЕС
Исландия	640	Същото важи за студентите извън ЕС

³ Стандарт на покупателната способност (СПС) – условна валута, която има еднаква покупателна способност (може да закупи еднакво количество стоки и услуги) във всички държави от ЕС. СПС позволява сравнения на размера на заплатите или цените на дадени стоки и услуги в различни страни и отразява паритетите на покупателната способност (ППС) в тях.

Таблица 1 (продължение)

Държава	Годишна такса за студенти от ЕС	Годишна такса за студенти от страни извън ЕС
Ирландия	<u>За бакалаври:</u> между 2687 и 5862 <u>За магистри:</u> между 3908 и 29 310	Два или три пъти пълните такси за студенти от ЕС
Италия	Между 192 и 1195	Същото важи за студентите извън ЕС
Латвия	<u>За бакалаври:</u> между 624 и 2294 <u>За магистри:</u> между 528 и 3440 Около половината от местата са финансирани от държавата	<u>За бакалаври:</u> между 5160 и 7740 <u>За магистри:</u> между 2612 и 9675
Литва	<u>За бакалаври:</u> между 521 и 2924 <u>За магистри:</u> между 1176 и 3475 Около половината от местата са финансирани от държавата	Възможни са допълнителни такси (определят се от учебното заведение)
Люксембург	<u>За бакалаври:</u> между 539 и 1078 <u>За магистри:</u> в повечето случаи 539, но за някои бизнес програми достигат до 23 573	Същото важи за студентите извън ЕС
Малта	<u>За бакалаври:</u> няма такси <u>За магистри:</u> 317	Възможни са допълнителни такси
Холандия	1895	Възможни са допълнителни такси
Норвегия	Няма такси	Няма такси
Полша	88	Възможни са допълнителни такси
Португалия	Между 497 и 839	Възможни са допълнителни такси
Румъния	<u>За бакалаври:</u> между 272 и 3134 <u>За магистри:</u> между 245 и 1313	Възможни са допълнителни такси
Словакия	Между 6 и 62, ако програмата бъде завършена в обичайния срок	Между 1242 и 6210
Словения	<u>За бакалаври:</u> между 966 и 6534 <u>За магистри:</u> между 1756 и 12 496 Повечето места са финансирани от държавата (безплатни)	Същото важи за студентите извън ЕС
Испания	<u>За бакалаври:</u> между 641 и 1808 <u>За магистри:</u> между 953 и 3553	Възможни са допълнителни такси
Швеция	Няма такси	Възможни са допълнителни такси
Турция	<u>За бакалаври:</u> няма такси <u>За магистри:</u> между 24 и 64 Възможни са допълнителни такси	Възможни са допълнителни такси
Обединено кралство (Англия)	<u>За бакалаври:</u> между 11 144 и 11 802 <u>За магистри:</u> 5240	Възможни са допълнителни такси
Обединено кралство (Шотландия)	<u>За бакалаври:</u> за шотландци и студенти от страни от ЕС с изключение на Обединеното кралство няма такси <u>За магистри:</u> 5240	Възможни са допълнителни такси (определят се от учебното заведение)
Обединено кралство (Уелс)	<u>За бакалаври:</u> до 11 802 <u>За магистри:</u> 5240	Възможни са допълнителни такси
Обединено кралство (Северна Ирландия)	<u>За бакалаври:</u> максимум 4829 <u>За магистри:</u> 5240	Възможни са допълнителни такси

Източник. Доклад на мрежата „Евридика“.

Изследването на средните годишни такси в 33 европейски държави, обобщено в табл. 1, разкрива, че нивото на студентските такси е относително стабилно, макар и с някои значими изключения. Например Германия наскоро премахва таксите въпреки тяхното въвеждане едва през 2007 г., а през 2014 г. Естония ги обвързва с учебните резултати – такси плащат само студентите, чието следване не е успешно (т.е. не са събрали задължителните кредити за

учебна година). Подобна зависимост между таксите и ниските резултати има и в други страни като Чехия, Испания, Хърватия, Унгария, Австрия, Полша и Словакия.

Най-високите учебни такси в Европа са в Обединеното кралство (Англия), където през 2012 г. се въвежда уникален за Европа модел на финансиране в системата за висше образование – таксите да не се заплащат веднага, а след дипломирането на студентите, когато доходите им надхвърлят определен праг. Относително високи са таксите в Ирландия, Италия, Латвия, Литва, Унгария, Холандия и Словения.

Наблюдава се и значителна разлика в таксите, които студентите заплащат за своето обучение в публично финансираните висши учебни заведения в Европа – в Германия, Гърция, Дания, Кипър, Малта, Шотландия, Финландия, Швеция, Норвегия и Турция обучението е безплатно, докато в Чехия, Нидерландия, Португалия, Словакия, Англия, Уелс, Северна Ирландия и Исландия всички студенти в бакалавърски програми заплащат такси.

Въз основа на данните в табл. 1 държавите могат да се групират в три направления: с високи годишни такси за обучение, с ниски такси и предлагащи безплатно обучение. Ако условно се раздели „евтиното“ от „скъпото“ образование на границата от 600 СПС за годишна такса, то трите групи държави биха изглеждали по начина, представен в табл. 2.

Таблица 2

Групиране на европейските държави на базата на годишните такси за обучение във висше училище

Ниски студентски такси (под 600 СПС за година)	Високи студентски такси (над 600 СПС за година)	Безплатно обучение
Белгия	Унгария	Австрия
Франция	Ирландия	Чехия
Италия	Латвия	Дания
Полша	Литва	Естония
Словакия	Испания	Финландия
Исландия	Великобритания	Германия
	Хърватия	Гърция
	Румъния	Норвегия
	Словения	Малта
		Швеция

Източник. Доклад на мрежата „Евридика“.

Интересното в случая е, че не може да се определи ясно изразен модел на принадлежност на сходни държави към една и съща група – например Франция, Германия и Великобритания, които са смятани за стожерите на Европа, следват коренно различна политика относно студентските такси – обучението във Франция се заплаща, но таксите са сравнително ниски, Великобритания е държавата с най-скъпото висше образование в Европа, а в Германия то е безплатно.

Разнопосочни са също и политиките на държавите, граничещи с България – Гърция залага на безплатно обучение, докато в Румъния се заплащат сравнително високи такси. Македония и България попадат в две от категориите в табл. 2, тъй като таксите в някои учебни заведения са много ниски, а в други могат да достигнат няколко хиляди EUR.

Европейски държави с безплатно обучение за студенти

Макар че Старият континент се слави с едни от най-престижните и скъпи университети в света, а таксите се увеличават и получаването на призната квалификация изисква все повече средства, в немалко страни съществува и възможността студентите, които разполагат с ограничени средства, да се обучават безплатно или срещу съвсем нищожни административни такси.

• Германия

Интересът към придобиване на висше образование в Германия расте все повече, като това се дължи най-вече на факта, че в държавните университети не се заплаща такса за бакалавърска степен. Това важи както за германските студенти, така и за чужденците от и извън Европейския съюз. Сравнително малък брой висши училища имат такси от около 150 и 200 EUR за покриване на административните разходи. Тези ниски разходи, комбинирани със силната германска икономика и отличната образователна система, правят перспективата за следване в тази страна извънредно привлекателна за всички студенти. Според доклад на HSBC Германия е в топ пет на държавите по качеството на получената квалификация (вж. HSBC Holdings PLC, 2017).

• Франция

Това не е сред евтините дестинации за придобиване на висше образование, но чуждестранните студенти могат да учат безплатно или заплащайки много ниска такса. Макар да има такси в държавните висши училища, на практика те се свеждат до 184 EUR на година за образователно-квалификационна степен (ОКС) „Бакалавър“ и са предназначени за покриване на административни разходи. Допълнителни такси биха могли да бъдат начислявани за специализирани програми като медицина и инженерство, но те също са незначителни. Въпреки че както в Германия, така и във Франция повечето програми, които предлагат възможност за безплатно обучение, са на местния език, все повече се увеличават възможностите за следване на английски. Участието в подготвително училище за подобряване на езика преди начало на обучението задължително се заплаща.

• Северноевропейски държави

Известни с високия си жизнен стандарт, невероятна природа и либерална политика, тези страни имат и едни от най-добрите образователни системи в света. Дания, Финландия, Исландия, Норвегия и Швеция предлагат добри възможности за безплатно висше образование или ниски такси.

В *Норвегия* обучението е бесплатно за всички студенти. Повечето от бакалавърските програми се преподават единствено на норвежки, а международните студенти трябва да докажат, че владеят езика. При магистрите и докторантите програмите на английски език са по-разпространени, а безплатното обучение също е достъпно. *Дания* и *Швеция* предлагат безплатно обучение само на студенти от ЕС, Европейската икономическа зона и Швейцария. Докторантските програми и в двете държави, както и във *Финландия* са изцяло финансирани и предлагат безплатно завършване. В *Исландия* няма такси в четирите държавни университета, като се изисква само регистрационна такса от около 400 EUR на година.

- *Австрия*

Студентите имат право на безплатно обучение във висшите училища, като тези от ЕС и Европейската икономическа зона ползват същите права и привилегии като австрийските студенти – учат безплатно два семестъра от всяка степен, след което заплащат такса от 363 EUR на семестър, а останалите заплащат такси от около 726 EUR на семестър.

- *Чехия*

Студентите, говорещи чешки език, могат да учат безплатно в държавните университети в страната, а обучението на английски е относително евтино – около 2000 EUR.

- *Гърция*

Всички студенти от ЕС и Европейската икономическа зона могат да се обучават безплатно в държавните висши училища, като изключение правят някои магистърски програми. Студентите извън ЕС трябва да заплащат такса за обучение около 1500 EUR на година.

- *Шотландия*

Висшите училища в Шотландия предлагат сходно качество на образованието с това в останалата част на Великобритания. Много от преподавателите работят заедно, учебните планове си приличат, а университетите често поддържат връзки и с едни и същи компании в частния сектор. Разлики обаче съществуват. Шотландия има собствени традиции в образованието, датиращи от XIV-XV век. Най-старият университет – University of St Andrews, е основан през далечната 1413 г. През 1707 г. Англия и Шотландия се обединяват формално, но процесът по сливане на администрацията се оказва бавен и труден. В някои области като висшите училища той така и не се осъществява. Едно безспорно предимство на обучението в Шотландия е, че е безплатно за студенти от ЕС. За хора от държави с по-скромни възможности, каквато е България, това определено е важен фактор при избора на университет. Всъщност на документи образованието не е точно безплатно, но студентите от ЕС получават финансиране от шотландското правителство. Преди да кандидатстват за такова финансиране, те трябва задължително да получат

оферта от висше училище на територията на страната. Практиката показва, че ако висшето училище е одобрило даден студент, то и правителството също ще го направи.

Противно на очакванията, държавите в Европа, които предлагат безплатно висше образование, не го правят за сметка на качеството, тъй като голяма част от тях са известни с реномираните си университети и имат дългогодишни традиции във висшето образование – Германия, Франция, Австрия, Шотландия и др. В тези страни липсата на високи семестриални такси е компенсирана от държавното финансиране и засиления социален елемент при провежданата политиката от съответните правителства.

Държави с най-голям дял от дохода, отиващ за такси за висше образование

Представените в табл. 3 данни, отнасящи се за държавите, попадащи в тази група, са събрани през учебната 2014-2015 г. и представляват средният размер на заплатата за страната, получавана за целия период на обучение (общо за целия период от 4 години), и средният размер на таксите за обучение за придобиване на бакалавърска степен (общо за целия период от 4 години). За целите на изследването паричните стойности на заплатите и таксите отново са изчислени в единната условна валута СПС, за да е възможно съпоставянето им с таксите в европейските държави.

Таблица 3

Списък на държавите с най-високо съотношение между получаваната
заплата и заплащаните такси за придобиване на бакалавърска степен (за
целия период на обучение)

№	Държава	Заплата, получавана по време на следването*	Такса за стандартна бакалавърска програма**	Процент от заплатата за покриване на таксата за обучение
1	Унгария	18 179	16 501	91
2	Румъния	12 431	10 685	86
3	Естония	31 984	24 391	76
4	Чили	20 147	14 709	73
5	Малайзия	12 247	6550	53
6	САЩ	160 241	84 284	53
7	Украйна	8599	4500	52
8	Литва	26 274	12 676	48
9	Великобритания***	89 645	38 050	42
10	Сингапур	76 243	27 781	36
11	Япония	102 497	20 919	20

* Данните включват средния размер на заплатата за страната, получавана за целия период на обучение в ОКС „Бакалавър“ (обикновено 4 години).

** Данните са за средния размер на таксите за обучение за придобиване на бакалавърска степен (общо за целия 4-годишен период).

*** Информацията за Великобритания не включва данни за Шотландия.

Източник: Expert Market, 2015.

Образованието и в собствената държава, а и в чужбина е перспективно, но струва скъпо, тъй като получаването на престижна диплома е свързано с изплащането на високи такси и допълнителни разходи за издръжка на студентите. От данните в табл. 3 се вижда, че в някои страни домакинствата трябва да похарчат до 90% от доходите си, за да дадат добро образование на децата си, ако студентът не се възползва от преференциалните условия на студентските кредити.

Особеностите на всяка от представените държави по отношение на таксите за обучение на студенти в ОКС „Бакалавър“ през разглеждания период, могат да се обобщят, както следва:

1. *Унгария* – средната такса е 16 501 СПС, което е 91% от средния доход. Поради тази причина в страната са сериозно застъпени студентските заеми. Освен това държавата има специална политика за безплатно образование – условието е 10 години след завършването си студентите да останат да работят в Унгария. В противен случай, трябва да възстановят таксите си за обучение.

2. *Румъния* – средната такса е 10 685 СПС, което е 86% от средния доход. В страната има много студенти, особено в по-скъпите специалности като медицина, но средната заплата не е особено висока, поради което скъп университет могат да си позволят предимно по-заможните семейства.

3. *Естония* – средната такса е 24 391 СПС, което представлява 76% от средния доход. Приоритет за страната са технологичното развитие и образование, но и обучението в математически, технологични и инженерни специалности, на което се залага масово, е доста скъпо.

4. *Чили* – средната такса е 14 709 СПС, което представлява 73% от средния доход. През периода 2011-2013 г. в Чили настъпва масова вълна на студентски протести (наречени „чилийската зима“) срещу скъпото образование и работещите за печалба образователни институции, които изхвърлят огромна част от обществото от достъпа до висше образование.⁴

5. *Малайзия* – средната такса е 6550 СПС, което представлява 55% от средния доход. В страната има около 20 висши училища и таксите са сходни с тези в други държави, но средната заплата е едва 428 EUR месечно. Това означава, че без стипендия или заем родителите трябва да похарчат над половината си доходи за образование.

6. *САЩ* – средната такса е 84 284 СПС, което представлява 53% от средния доход. Таксите за обучение на студенти са високи, но все пак страната далеч не е сред първите, а и доходите на домакинствата са високи. Въпреки това всяка година се отчита увеличаване на таксите за обучение, но не и на заплатите, поради което първокласното образование става достъпно само за определен кръг от хора.

⁴ По данни на ОИСР средните доходи на домакинство в Чили през този период са едва 16 183 EUR годишно и се е налагало хората да се лишат буквално от всичките си пари, за да дадат образование на децата си.

7. *Украйна* – средната такса е 4500 СПС, което представлява 52% от средния доход. В страната функционират повече висши училища, отколкото в Италия, Франция, Германия, Полша и Белгия, взети заедно. След проведена реформа през последните години обаче от около 900 те намаляват до под 200.

8. *Литва* – средната такса е в размер на 12 676 СПС, което представлява 48% от средния доход за същия период. През 2009 г. в Литва са организирани редица протести срещу образователните реформи, защото се е очаквало те да доведат и до по-високи такси, както в крайна сметка се случва – тук семействата отделят половината си доходи за висшето образование на своите деца.

9. *Великобритания* – средната такса е 38 050 СПС, което представлява 42% от средния доход. Таксите за обучение са толкова големи, че костват почти половината от семейните доходи. Великобритания заема едва 9-то място в табл. 3 поради високите заплати в страната. Годишните такси за обучение във висше училища могат да достигнат до 12 430 EUR в зависимост от специалността и университета.

10. *Сингапур* – средната такса е 27 781 СПС, което представлява 36% от средния доход. В страната функционират едва 5 държавни университета и таксите за специалности като медицина или технически науки са доста големи. Въпреки това Сингапур е третата най-богата държава в света и високият стандарт позволява на родителите да харчат една трета от доходите си за висшето образование на своите деца.

11. *Япония* – средната такса е 20 919 СПС, което представлява 18% от средния доход. Там има над 500 колежа и университета, които са със сравнително ниски такси. Висшето образование в страната е концентрирано в специалности като технически науки, математика и инженерни дисциплини, затова за хуманитарно образование местните хора предпочитат обучение в чужбина.

След като беше изяснено в кои държави висшето образование излиза най-скъпо, ще проверим колко от тях намират място в класацията за най-добрите университети в света. Безспорните фаворити тук са САЩ и Великобритания. И докато по данни на Times Higher Education (2018) двете страни си поделят 19 от първите 20 места за най-добрите университети в света за 2018 г., величините на студентските такси в тях като че ли са гаранция за успех. Останалите от разгледаните държави, които намират място в класацията за най-добрите университети в света за 2018 г., са Сингапур (22-ро място) и Япония (46-то).

Изложените дотук факти потвърждават, че високата семестриална такса невинаги е гаранция за качествено висше образование, а също и че студентите имат възможност да получат безплатно образование в реномирани университети във водещи европейски държави.

Следващият признак, по който ще бъдат сравнени системите за висше образование е „силата“. Целта е да се установи дали на челните места попадат държави с безплатно висше образование, или такива с високи такси.

Класацията за сила на висшите образователни системи в света QS Higher Education System Strength Rankings (2018), използвана тук, сравнява националните резултати в четири области по следните показатели (вж. табл. 4):

- Сила на системата – оценява цялостната национална система въз основа на представянето в международните класации. Всяка страна получава оценка, която се базира на броя на нейните институции, класирани на 700 или по-високо място в QS World University Rankings®, разделени на средната позиция на тези институции. Целта е да се даде обща представа за позицията на всяка страна в глобалните таблици за класиране.

- Достъп – в днешно време това е ключов въпрос, тъй като държавите се стремят да разширят достъпа до висше образование в глобален мащаб. Оценка включват броя на наличните места в университетите, класирани в топ 500 в света, разделен на показател за числеността на населението. Целта е да се посочат шансовете на жителите на съответната държава за придобиване на място в университет от световна класа.

- Водеща институция – оценява резултатите на водещата институция в рамките на глобалната класация. Това е нормализиран резултат, базиран на мястото, което най-големият университет в определена страна заема в QS World University Rankings. Този показател се основава на предпоставката, че ефективността на водещата институция в дадена страна е показателна за цялостната система.

- Икономически контекст – оценява въздействието на националните инвестиции във висшето образование, сравнявайки финансовото положение на всяка страна с нейното представяне в международните класации. За всеки университет в класацията се присъжда индексирания рейтинг (7 точки за университет в топ 100; 6 за заемащите 101 - 200 място; 5 за тези от 201 до 300 място; 4 точки за 301 - 400; 3 за място от 401 до 500; 2 за 501 - 600 и 1 точка за тези на 601 - 700 място), а след това се отчита спрямо БВП на човек от населението за съответната страна.

Таблица 4

Класация „QS Higher Education System Strength Rankings 2018“

№	Държава	Обща оценка	Сила	Достъп	Водеща институция	Икономически контекст
1	САЩ	100	100	100	100	100
2	Великобритания	98.6	98.7	97.6	99.5	98.3
3	Австралия	93.8	91.6	99.3	97.6	86.7
4	Германия	93.4	94.3	97.1	91.1	91.0
5	Канада	90.4	86.8	96.7	96.1	82.0
6	Франция	86.8	86.8	82.5	94.4	83.7
7	Холандия	84.9	89.3	87.7	92.7	69.8
8	Китай	84.5	88.9	52.7	96.9	99.4
9	Южна Корея	83.5	82.6	72.2	95.4	83.9
10	Япония	82.1	86.7	61.2	96.5	84.0

Източник. Higher Education System Strength Ranking, 2018.

Не е изненадващо, че отново САЩ и Великобритания заемат челните места в класацията като представители на високоплатеното висше образование, но много интересен е фактът, че веднага след тях се нареждат държавите – фаворити в предлагането на общодостъпно и безплатно обучение.

Данните отново показват, че невинаги високите такси са гаранция за качество и устойчивост. В зависимост от провежданата държавна политика част от разглежданите страни поставят висшето образование като национален приоритет и не пестят държавни средства с оглед на постигане на високо качество, докато други държави предпочитат да ограничат публичните средства, които предоставят за тази цел, и съответно системата реагира, повишавайки таксите и ограничавайки достъпа до качествено образование.

Студентските такси в България

Таксите за обучение на студенти в държавните висши училища в България се определят ежегодно от Министерския съвет по предложение на висшите училища. Частните училища имат свободата сами да определят размера на семестриалните си такси (табл. 5).

Таблица 5

Семестриални такси във висшите училища в България за учебната 2016-2017 г.

Висше училище	Форма на финансиране	Такси (за български студенти в редовна форма на обучение)
Аграрен университет – Пловдив	държавно	Бакалавър: 185-302 Магистър: 185-411
Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство – Пловдив	държавно	Бакалавър: 168-420 Магистър: 168-503
Академия на Министерството на вътрешните работи – София	държавно	Бакалавър: 183-377
Американски университет в България – Благоевград	частно	10 045 за учебната 2016-2017 г.
Бургаски свободен университет	частно	Бакалавър: 420-503 Магистър: 357-440
Варненски свободен университет "Черноризец Храбър"	частно	Бакалавър: 490-805 Магистър: 294-629
Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий"	държавно	Бакалавър: 168-353 Магистър: 125-377
Висше военноморско училище "Никола Йонков Вапцаров" – Варна	държавно	Бакалавър и магистър: 193-647
Висше строително училище "Любен Каравелов" – София	държавно	Бакалавър: 277-420 Магистър: 277
Висше транспортно училище "Тодор Каблешков" – София	държавно	Бакалавър: 189-210 Магистър: 189-277
Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив	частно	Бакалавър: 205
Висше училище по застраховане и финанси – София	частно	Бакалавър: 574-1312 Магистър: 451-2706
Висше училище по мениджмънт – Варна	частно	Бакалавър: 1271 Магистър: 3321-3813
Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив	частно	няма информация
Висше училище по телекомуникации и пощи – София	държавно	Бакалавър: 159-214 Магистър: 194-369
Военна академия "Георги Стойков Раковски" – София	държавно	Магистър: 252
Европейски политехнически университет – Перник	частно	Бакалавър: 1230 Магистър: 1640
Европейско висше училище по икономика и мениджмънт – Пловдив	частно	Бакалавър: 503 Магистър: 529

Студентските такси за обучение – основен инструмент за привличане на студенти

Таблица 5 (продължение)

Висше училище	Форма на финансиране	Такси (за български студенти в редовна форма на обучение),
Икономически университет – Варна	държавно	Бакалавър: 185-377 Магистър: 194-420
Колеж по мениджмънт, търговия и маркетинг – София	частно	Бакалавър: 362
Колеж по туризъм – Благоевград	частно	няма информация
Лесотехнически университет – София	държавно	Бакалавър: 125-335 Магистър: 125-420
Медицински университет – Плевен	държавно	Бакалавър: 168-294 Магистър: 377
Медицински университет – Пловдив	държавно	Бакалавър: 230-330 Магистър: 399
Медицински университет – София	държавно	Бакалавър: 294 Магистър: 377
Медицински университет "Проф. д-р Параскев Стоянов" – Варна	държавно	Бакалавър: 230-335 Магистър: 252-377
Международно висше бизнес училище – Ботевград	частно	Бакалавър: 294-567 Магистър: 294-629
Минно-геоложки университет "Св. Иван Рилски" – София	държавно	Бакалавър: 206 Магистър: 239
Национален военен университет "Васил Левски" - Велико Търново	държавно	Бакалавър: 125-210
Национална академия за театрално и филмово изкуство "Кръстьо Сарафов" – София	държавно	Бакалавър: 629 Магистър: 671
Национална музикална академия "Проф. Панчо Владигеров" – София	държавно	Бакалавър: 187-545 Магистър: 629
Национална спортна академия "Васил Левски" – София	държавно	Бакалавър: 147-353 Магистър: 147-353
Национална художествена академия – София	държавно	Бакалавър: 386 Магистър: 440
Нов български университет – София	частно	Бакалавър: 420-671 Магистър: 671-691
Пловдивски университет "Паисий Хилендарски"	държавно	Бакалавър: 193-277 Магистър: 193-277
Русенски университет "Ангел Кънчев"	държавно	Бакалавър: 193-357 Магистър: 193-335
Софийски университет "Св. Климент Охридски"	държавно	Бакалавър: 143-335 Магистър: 143-388
Стопанска академия "Димитър Ценов" – Свищов	държавно	Бакалавър: 159 Магистър: 159
Театрален колеж "Любен Гройс" – София	частно	Бакалавър: 482 Магистър: 482
Технически университет – Варна	държавно	Бакалавър: 210-462 Магистър: 272-294
Технически университет – Габрово	държавно	Бакалавър: 145-230 Магистър: 145-235
Технически университет – София	държавно	Бакалавър и магистър: 134-272
Тракийски университет и Стара Загора	държавно	Бакалавър: 202-335 Магистър: 268-399
Университет "Проф. д-р Асен Златаров"-Бургас	държавно	Бакалавър: 168-386 Магистър: 176-302
Университет за национално и световно стопанство-София	държавно	Бакалавър и магистър: 194-281
Университет по архитектура, строителство и геодезия-София	държавно	Бакалавър и магистър: 294
Университет по библиотекознание и информационни технологии-София	държавно	Бакалавър: 230-358 Магистър: 235-403
Университет по хранителни технологии – Пловдив	държавно	Бакалавър: 184-319 Магистър: 193-335
Химикотехнологичен и металургичен университет – София	държавно	Бакалавър: 230 Магистър: 230-294
Шуменски университет "Епископ Константин Преславски"	държавно	Бакалавър: 145-399 Магистър: 420
Югозападен университет "Неофит Рилски" – Благоевград	държавно	Бакалавър и магистър: 172-357

Забележка: За да се направи адекватна съпоставка, данните в лева са взети от Постановление № 105 на МС от 03.05.2016 г. и са преизчислени в СПС.

От представените в табл. 5 данни се вижда, че *при държавните висши училища* в България най-високи такси се заплащат в училищата за изкуства – Националната академия за театрално и филмово изкуство „Кръстьо Сарафов“, Националната музикална академия „Проф. Панчо Владигеров“ и в Академията за музикално, танцово и изобразително изкуство – Пловдив. Най-ниски са таксите за обучение в Стопанската академия „Д. Ценов“ – Свищов, Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ и Висшето транспортно училище „Тодор Каблешков“ – София. При *частните училища* най-високи са таксите в Нов български университет и Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“, а най-ниски – във Висшето училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив.

Общото ниво на семестриалните такси у нас може да се класифицира като „средно“ за Европа, тъй като в някои от българските висши училища таксите са изключително ниски (в Стопанската академия „Д. А. Ценов“ – Свищов например семестриалната такса за бакалавър за учебната 2016-2017 г. започва от 194 EUR), но пък в други са значително по-високи (в Националната академия за театрално и филмово изкуство „Кръстьо Сарафов“ – София семестриалните такси за ОКС „Магистър“ достигат до 818 EUR).

Докато голяма част от българите се стремят да получат стипендия в престижен европейски или американски университет, защото намират системата ни за висше образование за доста остаряла, с амортизирана материална база, остарели учебници, преподаватели и учебни програми, то България става все по привлекателна дестинация за придобиване на висше образование от две основни категории студенти, идващи извън пределите на страната. Едните са от заможни семейства в държави извън ЕС, за които платеното обучение у нас е най-евтиният вариант за получаване на европейска диплома, а другите са студенти с български произход от намиращи се в близост държави, също извън ЕС (Албания, Македония, Украйна, Молдова и др.), на които ежегодно България предоставя възможност за безплатно обучение в българските висши училища.⁵

Изводи

Резултатите от представеното изследване потвърждават нарастващото значение на осигуряването на по-лесен и всеобхватен достъп до висше образование за младежите. Това не само увеличава значително шансовете им за добра работа, но е и от изключителна полза за развитието на икономиките на европейските държави, които все повече се нуждаят от иновациите и творчеството, присъщи на талантливите висшисти. Досегашната практиката показва ясно, че ако държави-членки на ЕС решат да въведат учебни такси за студенти-

⁵ Съгласно Постановление № 103 на Министерския съвет от 31.05.1993 г. за осъществяване на образователна дейност сред българите в чужбина и Постановление № 228 на Министерския съвет от 20.05.1997 г. за приемане на граждани на Република Македония за студенти в държавните висши училища на Република България.

те, в тях трябва да са налице съответните мерки, вкл. стипендии, за гарантиране на равен достъп на всички до висше образование, особено що се отнася до тези в неравностойно положение.

Въвеждането на учебни такси обикновено води до нарастване на общия размер на средствата за висше образование, макар че получените от това приходи невинаги се инвестират по начин, който пряко подобрява подготовката на студентите (например допълнително назначаване на нови преподаватели). В повечето случаи учебните такси нямат отрицателно въздействие и върху броя на записаните във висшите училища, дори и сред студентите от по-нискодоходните социално-икономически групи, освен ако промяната не е прекомерна. Въвеждането на такси или увеличението им обаче може да доведе до намаляване на записванията сред по-възрастните учащи се, поради което при тях отпускането на стипендии и заеми е от решаващо значение за компенсиране на евентуалните отрицателни последици от това, особено за уязвимите групи.

Отношението на обществото към въпроса за заплащането на висшето образование от край време е разделено на полюси – докато някои защитават правото на безплатно обучение, други са категорични, че то трябва да бъде елитарно и скъпо. Ето защо тук представихме и сравнихме двете крайности, свързани със студентските такси – държавите с безплатно и тези с най-скъпо обучение във висшите училища в света.

Сега студентските такси в България спадат към групата на по-ниските такси в Европа, но според нас равнището им трябва да се запази или дори леко да се увеличи, което би допринесло за решаване на част от проблемите на българското висше образование. В подкрепа на това мнение ще приведем следните аргументи:

1. Дори и да се увеличат минимално, студентските такси ще продължават да бъдат по-ниски, отколкото в други страни. Българските студенти са облагодетелствани от държавата – тя им предоставя допълнителни услуги, чрез които цената на обучението още повече спада – евтини общежития, преференциални цени за транспорт и столово хранене, стипендии, студентски кредити.

2. Немалка част от българските студенти не ценят образованието си. За тях няма значение какво и защо учат, как им се преподава – целта им е да преминат през системата възможно най-лесно и да получат диплома, а не знания. Те нямат изисквания към преподавателите и висшите училища и не осъзнават, че държавата заплаща част от тяхното обучение. Висшите училища също имат вина за това, тъй като често не са достатъчно вискателни към студентите, създадените от тях програми са доста опростени и не отговарят на критериите за сериозно и пълноценно обучение и т.н.

3. Висшето образование не е право, а инвестиция – когато човек плаща за нещо, той търси възвръщаемост. Осъзнавайки това, бъдещите студенти би трябвало да си задават въпросите „Ще мога ли да изкарвам пари с тази специалност? Ще си струва ли освен времето да изгубя и парите си, „учейки“ по начина, който ми се предлага тук и сега?“

Покачването на таксите би довело, ако не до пълна промяна, то поне до разместване на пластовете, което ще се отрази положително върху разрешаването на изложените проблеми. Основната промяна, от която се нуждае висшето образование в България, според нас е в системата на стимулите и тя може да настъпи, когато „сметката“ се връчи на ползвателите на услугата, т.е. на студентите.

Увеличаването на студентските такси може да повлияе благоприятно и за разрешаването на следните проблеми във висшето образование у нас:

- *Ще се елиминират „ненужните“ специалности и висши училища.* Принципът и в двата случая е един и същ – ако никой не желае да похарчи парите си за определено нещо, защото го смята за ненужно, просто няма да го направи. Когато средствата за следване се заплащат от студента, той ще внимава много повече за какво ги изразходва, отколкото, ако парите са държавни.

- *Ще се ограничат проблемите, свързани с ниското качество на обучение и големия брой студенти,* които също са взаимно свързани. Висшите училища ще трябва да се конкурират помежду си, повишавайки качеството на предлаганото от тях обучение, за да покажат, че са мястото, заслужаващо инвестицията на студента. Това може да се реализира чрез въвеждане на повисоки критерии за прием на студенти и намаляване на числеността на групите, което ще допринесе за прекратяване на съществуващата сега порочна практика всеки „знаещ азбуката“ да е поне бакалавър.

- *Ще се преодолее липсата на връзка между бизнеса и висшите училища.* След като висшите училища трябва да отговарят на реалности, близки до пазарните, те трябва да се съобразят с това, от което се нуждае икономиката. Ако издаваната от даден университет диплома не е достатъчно добра, за да може да осигури на притежателя си възможност за работа и да оправдае образователната му инвестиция, тя не му е нужна, също както не му трябва и висшето училище, което му я предоставя.

Използвана литература:

Автова, А. (2017). *Шотландия-безплатно британско образование*, <https://studyabroad.bg/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B8/%D1%88%D0%BE%D1%82%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D1%8F%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0/>

Стефанова, М. (2018) *Висше образование в чужбина: Защо Австрия?*, <https://www.edlanta.com/blog/novini/visshe-obrazovanie-zashto-avstria>

Beine, M., M. Delogu, L. Ragot (2017). *Understanding the impact of tuition fees in foreign education: the case of the UK*, https://wwwfr.uni.lu/recherche/fdef/creal/publications/discussion_papers/2017

Brinder, L. (2015). *The 11 most expensive countries for a university education*. Business Insider, <http://www.businessinsider.com/experts-market-11-countries-where-parents-spend-the-most-money-on-university-tuition-fees-2015-10>

Caboni Dhersin, M., J. Didisse (2017). *Interu university competition and high tuition fees*, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01174291v3>

Montalvo, J. G. (2018). *The impact of progressive tuition fees on dropping out of higher education: a regression discontinuity design*. Universitat Pompeu Fabra Barcelona.

Европейска комисия (EACEA) (2016). *Национални системи за таксуване и подпомагане на студентите в европейското висше образование 2016/2017 г. „Евридика“ – факти и цифри*. Люксембург: Служба за публикации на ЕС, <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c53a1fa6-aa5d-11e6-aab7-01aa75ed71a1/language-bg/format-PDF>

Европейски младежки портал (2015). *Такси за обучение в Европа*, http://europa.eu/youth/eu/article/53/24178_bg

Министерски съвет. *Постановление № 105 от 03.05.2016 г. за утвърждаване на таксите за кандидатстване и за обучение в държавните висши училища за учебната 2016/2017 г.*

Мрежа „Евридика“. *National Student Fee and Support Systems in European Higher Education*, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/facts_and_figures/fees_support.pdf

Economic.bg (2015) *11-те държави с най-скъпо образование в чужбина*, <http://www.economic.bg/bg/news/6/te-naj-skapi-darzhavi-za-universitetsko-obrazovanie.html>

Expert Market (2015), <https://www.expertmarket.co.uk/focus/most-expensive-places-for-university>

HSBC Holdings PLC (2017). *The value of education: higher and higher*. Global report, достъпен на <http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwjlrNT30-vaAhXDw6YKHRTmBAUQFggmMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.hsbc.com%2F-%2Fmedia%2Fhsbc-com%2Fnewsroomassets%2F2017%2Fpdfs%2F170628-the-value-of-education-higher-and-higher-global-report.pdf&usg=AOvVaw1yZx10ERKbHkLtL5UXJVio>

Higher Education System Strength Ranking 2018, <https://www.topuniversities.com/system-strength-rankings/2018>

Times Higher Education (2018). *Best universities in the world 2018*, <https://www.timeshighereducation.com/student/best-universities/best-universities-world>

26.06.2018 г.

Доц. д-р Любомир Любенов*

МЕЖДУНАРОДНИ И НАЦИОНАЛНИ ПАЗАРИ НА ПЧЕЛНИ ПРОДУКТИ

Изследвани са глобалните тенденции на пазарите на пчелни продукти, техните конкуренти и заместители. Анализирани са размерите, структурата и конюнктурата на международните и на българските продуктови пазари на пчелни продукти. Изследвани са националните пазари на фактори и на средства за производство на пчелни продукти. В резултат от проведеното изследване са синтезирани изводи и заключения.

JEL: Q12; Q13; Q14

Ключови думи: международни пазари; глобални тенденции; пазари на фактори; пазари на средства за производство; пчелни продукти

Българските пазари на пчелни продукти изостават значително спрямо тенденциите в този сектор в световен план. Голямото несъответствие, произтичащо от бурното развитие на пчеларството в България през последното десетилетие и много слабата динамика на неговите пазари, инфраструктура и пазарни отношения, затруднява пазарната реализацията на произведената продукция, което влошава ликвидността и рентабилността на българските пчеларски стопанства. Трудностите, свързани с рентабилната реализация, налагат да се направи анализ на глобалните тенденции в развитието на пазарите на пчелни продукти, на техните основни заместители и конкуренти, да се проучат основните експортни пазари на български пчелен мед, националните продуктови пазари, както и пазарите на фактори (земя, труд, капитал) и на средства за производство.

Глобални тенденции на пазарите на пчелни продукти

Едновременно с протичащата глобализация, която прониква по-бавно и по-трудно в земеделието, в този сектор се наблюдават и противоположни процеси – на регионализация и локализация. Ясно изразена тенденция в много европейски страни (вж. Маркова, 2017, с. 15), вкл. и България (вж. Класанов, 2017, с. 20), е нарастването на търсенето на местни земеделски суровини, храни и напитки. Това се дължи най-вече на критиките на потребителите към вносните

* Русенски университет “Ангел Кънчев”, катедра “Икономика”, Llyubenov@uni-ruse.bg

¹ Assoc. Prof. PhD Lyubomir Lyubenov. INTERNATIONAL AND NATIONAL MARKETS FOR BEE PRODUCTS. *Summary:* The global trends in the markets for bee products, as well as their competitors and substitutes are studied. The dimensions, the structure and the conjuncture of the international and the Bulgarian product markets for bee products are analyzed. The national factor markets and the markets for beekeeping production resources are investigated. Finally, the findings of the research conducted on the international and national markets for bee products are synthesized and conclusions are presented. *Keywords:* international markets; global trends; factor markets; markets for production resources; bee products.

земеделски продукти, храни и напитки заради въглеродния им отпечатък (замърсяването на околната среда) – транспортирането на големи разстояния се смята за разточителство, водещо до безсмислено повишаване на емисиите от CO₂ в атмосферата и до ускоряване на климатичните промени. Поради редица културни, екологични, социални и икономически съображения голяма част от потребителите предпочитат да подкрепят локалното земеделско производство, вкл. и пчеларството, защото то гарантира съхраняването на околната среда, запазването на биоразнообразието, развитието на местните традиции и занаяти, които стимулират местната икономика.

В Европа потребителското доверие към местните земеделски системи се дължи и на утвърдените стандарти за качество на земеделското производство. Регионалните земеделски продукти са не само по-пресни, но достигат по-бързо до потребителите, живеещи в района на производство, поради което са по-здравословни за тях. Редица предпочитания на потребителите, кореспондиращи с тяхната култура, също са тясно свързани с характеристиките на местното производство. В България това важи с пълна сила за меда и пчелните продукти заради познатото им качество и проследимост и богатата медоносна растителност. Повечето потребители искат да купуват мед, чийто вид и вкус познават и харесват. Например европейските потребители имат предпочитания към по-светло оцветен, течен мед с умерен, мек вкус.

Поради големите деформации на търсенето и предлагането, предизвикани от редица фактори – климатични условия, биологични ресурси, държавни и други политики, пазарният механизъм на агропазарите не функционира добре. При тях по-бавно се постига пазарно равновесие – те много трудно се самоуравновесяват и не успяват да преразпределят добре ограничените ресурси във времето и пространството. Високият дял на пряко и косвено регулираните цени в агросектора действа дестимулиращо на пазарната ориентация на земеделските стопанства и техният интерес се насочва най-вече към усвояване на субсидии. Тези фактори формират една от характерните черти на агропазарите, която се отнася и за пазарите на пчелни продукти – голямата им волатилност, намираща основен израз в неустойчивостта на техните цени. Тази волатилност вероятно ще се засилва предвид настъпващите динамични промени в климата, увеличаването на населението, изчерпването на изкопаемите горива и т.н.

Основните тенденции в развитието на съвременните глобални агропазари показват стабилен ръст на конвенционалните, биологичните, ГМО и онлайн пазари. Това се дължи на повишаващото се и устойчиво търсене на земеделски продукти, генерирано от глобализационни, социални, технологични и други трансформации (Любенов, 2016, с. 50): нарастване на населението в световен мащаб; покачване на доходите и на жизнения стандарт; развитие на технологиите в областта на логистиката, съхранението, интернет и т.н.; увеличаване на потреблението на земеделски суровини за индустриални и други цели. Навиците, хранителният режим и културата на потребление се ориентират към пресни, качествени и здравословни земеделски продукти с ясен произход.

Налице са също технологични и обществени предпоставки за скъсяване на хранителната верига на земеделските продукти и храни. Посочените глобални тенденции предопределят и насоките на бъдещото развитие на пазарите на пчелни продукти с едно изключение – пазарите на ГМО.

Особеност, която отличава съществено пазарите на пчелни продукти от общия тренд, на който са подвластни агропазарите, е отхвърлянето на ГМО в пчеларството. При ГМО за разлика от сертифицираните биопродукти липсват ясни и строги технологични и законови изисквания за сертифициране на производството и търговията на международните пазари, въпреки че те спадат към по-новите и не напълно изследвани агробιοтехнологии, които предоставят много възможности за иновации, но крият и редица заплахи. Получава се парадокс – глобалният пазар на ГМО е по-голям и в някои аспекти с по-сериозни потенциални заплахи, но е много по-либерализиран и не толкова силно регулиран, както биологичният пазар на ЕС и други пазари. Поради това, че ГМО в пчеларството са носители на смъртоносни заплахи за биологичното равновесие, за пчеларите и за обществото, ГМО пазари на пчелни продукти не съществуват.

Биопроизводството в България се развива с бързи темпове, а сертифицираните производители се увеличават чувствително през последните 10 години. Страната е на първо място в света по износ на биосертифицирани маслодайна роза, лавандула и брой пчелни семейства. Доскоро изнасяхме 95% от произведените биосуровини – пчелен мед на едро, замразени плодове и зеленчуци, етерични масла, зърно, сушени билки. Днес експортираме до 80%, което показва увеличаване на търсенето на сертифицирани биохрана на вътрешния пазар и стремеж към запазване на добавена стойност. Въпреки това няма официални данни за размера на биопазара в България, като неофициално се смята, че годишните продажби са около 16 млн. лв., но реално те са над ½ по-големи. Пак според неофициална информация търсенето на биопродукти у нас расте с около 20% годишно (вж. Георгиева, 2017, с. 34), като органичните продукти обикновено са с около 30% по-скъпи от техните конвенционални еквиваленти.

Според представители на пазара общите онлайн продажби в страната са около 600-700 млн. лв., а изследване на Euromonitor стеснява оборота до 580 млн. лв. Относителният дял на храни, напитки и стоки за ежедневна употреба от националния онлайн пазар през последните 5 години се колебае около 10-20% (Горанова, 2017, с. 14, 17). Приемайки 10% относителен дял на сегмента на храните и напитките и национален онлайн пазар в размер на около 600 млн. лв., сегашният му размер може да се определи на 60 млн. лв. годишно. На този етап онлайн продажбите на земеделски продукти и храни в България заемат много малък дял в сравнение с офлайн продажбите – доста под 1% (на развитите пазари те са между 5 и 8%), но се увеличават с около 15% на година.

Това важи и за националните биологични и онлайн пазари на пчелни продукти, които сега са пренебрежимо малки и липсват конкретни данни за тях, но в перспектива се очаква да нарастват значително по-бързо от конвенционал-

ните. Засиленото проникване на интернет и развитието на туризма както в световен план, така у нас, а с това и на директния и интерактивен контакт с потребителите на пчелни продукти, ще стимулира биологичните и онлайн пазарите. Ще се увеличава производството на пчелни продукти по конкретни и предварително заявени от потребителите характеристики (биомед, прополис, пчелно млечице, пчелен прашец и др.) с ясен произход. В перспектива ще расте устойчиво търсенето не само на конвенционални, но и на местни и биологични пчелни продукти, както и на пчелни продукти за индустриални и други цели (нови лекарства, козметика, функционални храни, напитки и др.). Във връзка с това пчеларските стопанства трябва да се възползват умело от по-доброто съчетание на потребителските интереси към локални, биологични, респ. диференцирани пчелни продукти, с персонализирани и онлайн продажби.

Заместители и конкуренти на пчелните продукти

Заместителите по принцип са по-евтина алтернатива на пчелния мед от продуктова категория на подсладителите – изкуствени и естествени. Познати са около 1700 вида, но тук ще разгледаме само тези, които в днешно време намират най-голямо комерсиално приложение.² От естествените подсладители най-разпространените конкуренти на пчелния мед са захарта и нейните производни, но те са със спадащи пазарни перспективи. Все по-голяма пазарна и конкурентна сила като естествени подсладители набират високофруктозният сироп от царевица и стевията. Подобно на захарта, изкуствените подсладители са подложени на редица рестрикции, но и те като нея още дълго време ще имат значимо присъствие на пазара.

Днес, най-вече заради проблемите със затлъстяването, в глобален мащаб захарта все повече губи популярност, което засилва съществуващия от стотици години стремеж да се намерят алтернативни решения. В световен мащаб захарта е в центъра на вниманието на правителства, индустрии, потребители. Законите рестрикции в ЕС и в много други страни спрямо потребителските пазари на захар стават все по-сериозни, което е свързано главно със задържане и намаляване на консумацията, като целта е продуктът да се замени с други подсладители. Въпреки това сега захарта заема 83% от глобалния пазар на подсладители, който се оценява на 150 млрд. USD годишно,³ т.е. тя има оборот от над 124 млрд. USD годишно. За сравнение глобалното производство на пчелен мед годишно надхвърля 1.54 млн. т, което при международни цени от

² Пчелният мед е третият най-фалшифициран продукт в света. Годишното производство на Китай от 450 хил. тона не е резултат от дейността в пчеларството, предвид застоя в световното производство след 2001 г., когато Китай е произвеждал 200 хил. тона/год., <https://agronovinite.com/pchelniyat-med-e-tretyat-nay-falshifitsiran-produkt-v-sveta/>, 2018.

³ <http://www.capital.bg>, 16 август 2017.

6500 USD на тон прави над 10 млрд. USD на година, или медът заема 6.7% от глобалния пазар на подсладители.

С аргумента, че са по-евтини и по-здравословни от захарта, са създадени множество изкуствени подсладители като захарин (E954), цикламат (E952), аспартам (E951), сукралоза (E955), ксилитол (E967) и много други, регистрирани под различни марки. И до днес те осигуряват сериозни печалби на компании от различни сектори, които продават хиляди храни, напитки и други стоки на потребителите без "вредна захар", представяни като нискокалорични, диетични, респ. и здравословни, за да бъдат привлекателни, желани и търсени. Безспорно най-популярният от всички изкуствени подсладители е аспартамът, вложен в многобройни продукти, при които водещ е икономическият интерес. Сега глобалният пазар на изкуствени подсладители заема около 3% от общия пазар, т.е. около 4 млрд. USD годишно,⁴ но тази информация се пази ревниво и рядко се обявява публично.

Потребителските предпочитания към естествени продукти и подсладители принуждават индустриите непрекъснато да търсят по-евтини и естествени аналози на захарта в сравнение с получените вече негативна оценка изкуствени подсладители. Така в средата на 70-те години на миналия век на пазарите на подсладители започва да се предлага високофруктозният царевичен сироп. Той е по-евтина алтернатива на тръстикова захар, понижаваща цените на редица хранителни продукти и напитки, с което ги прави по-достъпни до масовия потребител. Високофруктозният сироп от царевича днес заема над 5%⁵ от общия пазар на подсладители, което е над 7,5 млрд. USD годишно. Като част от реформата на новата Обща аграрна политика (ОАП) на ЕС Европейската комисия планира постепенното захарта да бъде заменена с високофруктозен сироп от царевича и през 2017 г. отпадат квотите за производство на захар.

Хранителната, питейната и много други индустрии продължават да търсят по-евтини и по-здравословни заместители на захарта. Изключително популярен в днешно време е комерсиализираният преди около едно десетилетие нискокалоричен и здравословен естествен подсладител стевия. Тя придава на продуктите вкус, сравним със захарта, в резултат от което е добре приета от много индустрии и вече има множество храни и напитки, използващи екстракт от това растение. Според данни от Euromonitor International между 2011 г. и 2016 г. консумацията на стевия се е увеличила 3 пъти, а годишните продажби възлизат на 4 млрд. USD.⁶ Това обаче все още е твърде малко – 2.7%, на фона на целия пазар на подсладители от 150 млрд. USD годишно.

Стремехът към по-здравословен начин на живот в глобален план, породен от нарастването на здравословните проблеми, част от които се дължат и на неблагоприятните ефекти от използването на захарта и изкуствените подсладители

⁴ <http://www.capital.bg>, 6 април 2015, собствени изчисления.

⁵ <http://agrozona.bg>, 11.03.2014, собствени изчисления.

⁶ <http://www.capital.bg>, 16 август 2017. Големият сладък конкурент на захарта.

ли, съчетан с рестриктивните държавни политики в тази област, водят до намаляване на консумацията на тези продукти. Съвременните потребители са все по-малко склонни да приемат изкуствени подсладители и съставки, което стимулира търсенето на по-евтини и естествени алтернативи сред подсладителите. Това предполага и устойчивото нарастване на търсенето на мед, въпреки че е много по-скъп от другите подсладители. Съобразно глобалните тенденции към по-здравословен начин на живот, опазване на околната среда и на биоразнообразието, както и поради позитивите от опрашващата дейност на пчелите, все повече започват да се търсят и останалите пчелни продукти.

В България потреблението на захар е в рамките на 220-240 хил. т годишно,⁷ което при борсови цени от 1200 лв./т формира пазар на едро за над 300 млн. лв. на година (тук трябва да се вземе предвид и наличието на значителен сив сектор в тази търговия). Продуктите, произвеждани на основата на захарта, са многобройни, което означава, че сумарно техните пазари на дребно са още по-големи. Националният статистически институт отчита известно намаление в потреблението на захар – докато през периода 1999-2011 г. консумацията на човек от домакинство не пада под 8 кг/год., сега тя е около 7.5 кг.⁸ През последния четвърт век поради спада на жизнения стандарт в България, макар и значително по-нездравословна, захарта е един от основните заместители на пчелния мед, защото с цената си от 2.5 лв./кг на дребно е много по-евтина алтернатива като подсладител от меда, чиято цена на дребно е близо 4 пъти по-висока – около 10 лв./кг.

През последните две десетилетия чувствително намалява покупателната сила на българските потребители. Това води до сериозно увеличение на консумацията на евтините алтернативи на редица продукти, съдържащи изкуствени подсладители, което оказва много негативно влияние върху тяхното здраве. Според Националния център по общественото здраве и анализи българинът консумира годишно по 36 кг захари и подсладители, докато преди близо век употребата на захар се е свеждала едва до 2 кг на година.⁹ За сравнение според НСИ у нас се консумира годишно около 0.5-0.6 кг пчелен мед, т.е. над 70 пъти по-малко в сравнение с останалите подсладители. Трябва да отбележим също значително по-ниската степен на иновация и диверсификация, респ. и по-слаб маркетинг, на пчелните продукти спрямо техните основни заместители и конкуренти.

Много по-употребяван от меда е и шоколадът, който е многокомпонентен продукт, съдържащ какао, подсладители и др. Днес световният пазар на шоколад надхвърля 120 млрд. USD (за сравнение пазарът на основната му суровина – какаото, е около 12 млрд. USD), като всяка година се появяват приблизително 8000 нови видове продукти, базирани на шоколад. Според

⁷ <http://www.usspp.com>

⁸ <http://www.nsi.bg>

⁹ <http://ncphp.government.bg>, <https://www.vesti.bg>

Retail Index Service на Nielsen през 2017 г. пазарът на шоколадови изделия в България се оценява на 290 млн. лв., т.е. многократно надвишава този на пчелен мед. Цената на 100 грама шоколад на дребно е около 1.2 лв. (т.е. надхвърля 100 лв. на килограм), но въпреки това той се консумира много повече, отколкото пчелния мед.

Произвеждайки основно пчелен мед, българските пчелари се изправят пред сериозната ценова конкуренция на силно индустриализирания и комерсиализиран пазар на подсладители. Дори при някои донякъде условни аналози като шоколада, който е над 10 пъти по-скъп от пчелния мед, потребителските предпочитания са в полза на конкурента. Това показва, че медът попада под силна не само ценова, но и неценова конкуренция от страна на утвърдените на пазарите глобални брандове на изкуствени и естествени подсладители, шоколадови изделия и техни производни аналози – храни и напитки. Ето защо, взимайки предвид, че при останалите натурални пчелни продукти като прополис, пчелно млечице, прашец, перга и други комбинации между тях липсват заместители, българските пчелари трябва да диверсифицират производството си за преодоляване на този проблем.

Необходимо е да се отчита също, че конкуренцията на фирмено ниво (между отделните производители на подсладители), е много изострена. Има много мултинационални компании-гиганти, диверсифицирани в различни сектори – химически, хранително-вкусови, фармацевтични и др., разполагащи със солиден информационен, интелектуален и финансов ресурс, които оперират на глобалните агропазари. Те са инкорпорирали в своите дейности цялостния процес от иновацията до търговското разпространение на подсладители, в резултат от което предлагат брендиран продукт с висока добавена стойност. Земеделските производители, вкл. и пчеларските стопанства, в основната си част са микро- и малки предприятия, произвеждащи основно земеделски суровини, т.е. небрендираны продукти с ниска добавена стойност. При тях възможностите за иновации, диференциация и брендиране, както за и обединяването им в дейността на едно стопанство, са много по-малки, поради което и конкурентоспособността им е значително по-ниска.

Международни пазари на български пчелни продукти

Според данни на Организацията по прехрана и земеделие FAO към ООН (Food and Agriculture Organization of the United Nations) годишно в света се произвеждат около 1.54 млн. т мед, като производството е нараснало с около 72 хил. т за последните пет години.¹⁰ Най-голям производител в света е Китай, заемащ 26.7% от пазарния дял, следван от ЕС – 13%, Африка – 12%, САЩ – 5% и общо другите държави – 44%. По страни след Китай са Турция, САЩ, Аржентина, Украйна, Индия, Русия, Мексико, Иран, Етиопия и Бразилия. Към 2011 г.

¹⁰ <http://faostat3.fao.org/faostat-gateway/go/to/download/Q/QL/E>,

годишната международна търговия с мед и пчелни продукти в света, без да се включва вътрешноевропейският пазар, се равнява на 1.17 млрд. USD, или около 10% от общата търговия (вж. CIAFS, 2012, р. 14). Цените на международните пазари на пчелен мед се характеризират с висока волатилност, движейки се в широк диапазон – от под 5 хил. до над 10 хил. USD за тон.

Един от най-големите консуматори на мед в света е Европейският съюз с годишно потребление от около 300-350 хил. т. Той заема около 20-25% от търговията с пчелен мед, което е най-високият пазарен дял.¹¹ Средната консумация на мед в различните страни от ЕС варира средно от 0.5 до 1.5 кг на човек за година, като на първо място са Гърция, Швейцария и Германия. Със средна консумация около 0.7-0.8 кг са жителите на Великобритания, Белгия, Швеция, Португалия, Испания и Франция. По-малка е годишната консумация – около 0.5 кг на човек, в страните от Централна и Източна Европа, с изключение на Босна и Херцеговина и Украйна, където средно тя надхвърля 1 кг.

Освен собственото производство на мед от около 209 хил. т ЕС внася годишно над 227 хил. т и изнася около 107 хил. тона, т.е. дефицитът на баланса на потреблението на пчелен мед възлиза на около 120 хил. тона. С възможностите си за експорт от около 10 хил. тона годишно България може да покрие малко над 8% от този дефицит. През 2011 г. по приравнени цени в български лева средната цена на българския внос на едро в ЕС е около 5300 лв./т, като за периода 2007-2011 г. тя е нараснала с 46%, а средната цена на износа на едро от ЕС е 6855 лв./т (вж. Панчев, Василева и др., 2014).

Пазарите на другите пчелни продукти като прополис, пчелно млечице и пчелна отрова са много по-малки от тези на пчелния мед, поради което е трудно да се намерят достатъчно надеждни данни за техните обеми и цени. Само Китай произвежда около 1000 т пчелно млечице на година, което изнася главно в Япония, но липсват данни за други износители. При прополиса се отчита нарастване на употребата му за медицински нужди, което изисква международни стандарти. Докато такива липсват, търговията с този продукт ще остане фрагментирана и ограничена (вж. CBI, 2009, р. 32). Пчелната отрова, която се прилага във фармацевтичната, козметичната и други индустрии, изисква осигуряването на хладилна верига и покриването на определени стандарти за безопасност и качество като Анализ на опасностите и контрол на критичните точки (НАССР) и др. В ЕС търсенето при всички пчелни продукти остава възходящо, както и интересът към биологични, регионални и други техни аналози.

През 2006 г. консумираният биологичен мед в Европа е 6.5 т. (вж. Коекоек, 2002, р. 3), а произведеният в рамките на 15-те стари страни-членки на ЕС е 2.06 т (Eurostat, 2014). Средногодишно за последните 10 години пазарът на биологично сертифицирани храни в Европа нараства с около 10% на година. През 2009 г. е регистрирано известно забавяне поради световната икономическа

¹¹ <http://faostat3.fao.org/faostat-gateway/go/to/download/Q/QL/E>

криза, но впоследствие темпът бързо се възстановява. Към 2011 г. произведеният биологичен мед в държавите-членки на ЕС е 5341 т, а през 2012 г. се увеличава с над 48% и достига до нива от около 8000 т (вж. Eurostat, 2014a). Според оценките пазарният дял на биологичния мед в Европа е около 10 хил. т годишно, което се равнява на около 2.5-3% от пазара на мед (CBI, 2011, р. 18), но днес надвишава 15 хил. тона и е един от най-развитите пазари в световен мащаб.

Предвид средните темпове на растеж на продажбите на биологични продукти, се очаква до 2020 г. годишното потребление на мед само в рамките на Европа да надхвърли 20 хил. т, което го прави перспективен целеви пазар за българските пчелари. Сега търсенето на конвенционален и биологичен мед и пчелни продукти в Европа надвишава значително неговото производство, като тенденцията ще се запази и в бъдеще. Във връзка с това, за да се възползват от благоприятните възможности, българските пчелари трябва не само да познават много добре този сегмент, но и да имат дългосрочна политика и адекватни стратегии за трайно настаняване на конкурентните европейски пазари на биологичен мед и други биологични пчелни продукти.

Българският пчелен мед и пчелни продукти се характеризират с богато биологично съдържание и високо качество, тъй като се добиват в райони, характеризиращи се с богато биоразнообразие и сравнително чиста околна среда. Поради това традиционно произвежданите у нас конвенционален и биологичен пчелен мед, продавани от търговците на едро като суровини, се използват като подобрител на меда, добиван в други страни. За да се предотврати подмяната на информацията за произхода на меда чрез препакетиране, както и за да се засили доверието в системата за биологично производство и за контрол на качеството на храните, Европейската комисия е предприела редица мерки, отнасящите се до етикетването и биологичното производство, чиято цел е да се повиши доверието в произведените в рамките на ЕС храни и да се насърчи консумацията на качествени местни продукти.

България има възможности да заеме добри позиции на европейските пазари на мед и пчелни продукти, които са и най-логичният избор, защото са достъпни, с дефицит в търсенето и с добри изгледи за печалба. За целта обаче българските пчеларски стопанства трябва да се стремят да предлагат продукти с висока добавена стойност на крайни потребители, а не да продават суровини. Като член на ЕС страната ни има бърз, лесен и сравнително евтин достъп до европейските пазари на пчелни продукти и може да изнася разфасовани продукти,¹² което позволява да се разработят нови канали за достигане до европейските потребители.

Всичко това превръща ЕС в най-предпочитана дестинация за българския износ на мед и други пчелни продукти. Европейският пазар е изключително

¹² За разлика от доставчиците от трети страни, които внасят само количества на едро и разфасоването се осъществява в европейски предприятия.

конкурентен именно заради високото търсене и добрите печалби за търговците, но това крие и някои рискове. В него участват както държавите от ЕС, така и големи производители като Китай и страните от Южна Америка. Освен това въпреки всички антимонополни регламенти и принципи на ЕС пазарът на мед в Западна Европа на практика се диктува от няколко компании с голяма пазарна сила в сектора. В този смисъл българският пчелен мед, предлаган основно като суровина, влиза в силна ценова конкуренция със световните лидери, което не е в наша полза.

Ето защо предвид изключително добрите качества на българския пчелен мед е необходимо българският сектор на пчеларството не само да се позиционира на тези пазари, но и да се ориентира и към други възможности извън ЕС – Саудитска Арабия, Обединените арабски емирства (ОАЕ), азиатските страни и Япония и дори Северна Америка. Последната е особено актуална дестинация за българските производители на пчели-майки и рояци заради все по-големите загуби на пчелни семейства, които търпят американските пчелари през последните няколко десетилетия. Основната причина за износ на български пчелни продукти към такива по-отдалечени и по-разходоёмки в логистично и административно отношение в сравнение с ЕС дестинации са експортните им цени, които са по-високи от цените на вътрешния пазар, а в някои отношения и от тези на европейските пазари.

Макар и с незначителни количества, българският пчелен мед присъства на японския пазар на много добро ценово ниво – 6.88 USD/kg при средна експортна цена от 3.51 USD/kg за цялото количество изнесен мед от страната за всички експортни дестинации (Пурчев, 2017, с. 2). Поради относително постоянното търсене и спада в местното производство на пчелен мед вероятно ще настъпи минимално увеличаване на вноса на мед в Япония. Друга причина, задържаща спада в потреблението на пчелен мед, е застаряването на населението в комбинация със стремежа към повишаване на здравния статус, и то особено при по-възрастните потребители. В този аспект медът ще продължи да се използва и като продукт с лечебни цели.

Предвижда се през 2025 г. търсенето на мед в Саудитска Арабия да достигне около 30 хил. т, което е повлияно най-вече от очакваното покачване на доходите със 17% и увеличаване на популацията с 50%. Страната е нетен вносител на натурален пчелен мед, чиято стойност е 56.2 млн. USD при средна импортна цена от 3.73 USD/kg, като най-голям вносител е Мексико. Пазарът на мед в Саудитска Арабия е атрактивен и макар че на него присъстват силни конкуренти, българският пчелен мед има потенциал за увеличаване на пазарния си дял там. Към 2015 г. от България за Саудитска Арабия са изнесени едва 25 т по цена от 4.76 USD/kg (средната ценова ниша), което показва, че България трябва не само да увеличи експорта за тази дестинация, но и да съумее да се позиционира в по-висок ценови сегмент.

ОАЕ са нетен вносител на натурален пчелен мед с количества около 4 хил. тона. През 2015 г. средната импортна цена за ОАЕ от всички импортни

дестинации е около 6.3 USD/кг. С най-ниска вносна цена на пазара на мед (както и на други пазари) в ОАЕ е Китай – 1.746 USD/кг. Експортните цени на държавите от ЕС са в горния ценови диапазон – около и над 10 USD/кг. България изнася незначителни количества мед за ОАЕ от около 30 т на цена 5.433 USD/кг, което е доста ниско ниво за страна от ЕС.

Излизането на външни пазари обаче невинаги е лесно. За целта е необходимо българските пчеларски стопанства, които искат да изнасят своята продукция, да са добре информирани за характеристиките на международните пазари на пчелни продукти, както и да могат да посрещнат всички административни изисквания и разходи, свързани с експорта. Затова не бива да се подценяват възможностите и на националните пазари на пчелни продукти. Продажбите на тях биха могли да се осъществят на много добри цени и по сравнително полесен в някои отношения начин от износа. Трябва да се отчита и все по-открояващото се като тенденция пренасочване на съвременните потребителски нагласи към регионалното и локалното – когато става въпрос за храни, вкл. пчелен мед и други пчелни продукти, потребителите все повече ценят местните продукти и ги предпочитат пред вносните.

Национални пазари на пчелни продукти

На базата на проведени изследвания за трите основни сегмента на българските пазари на пчелни продукти – организационни, потребителски и пазари на средства за производство на пчелни продукти (вж. Любенов, 2017), по-нататък ще се опитаме да представим по-детайлна и пълна картина на изследваните пазари.

През последното десетилетие официалната статистика в България отчита годишно производство на пчелен мед, колебаещо се около 10 хил. т. Чрез структурен анализ на данните за посочения период¹³ е констатирано, че около 20% от това количество остават за собствена консумация и за подхранване на пчелите, около 25% се реализират чрез директни продажби на краен потребител и около 55% – чрез търговци на едро. За 2016 г. официалната статистика отчита около 754 хил. пчелни семейства, но според представители на браншовите организации и експерти в сектора те са над 1 млн. Това се дължи на големия брой нерегистрирани пчелни семейства, предимно в дребни пчеларски стопанства. При посочената структура и 1 млн. пчелни семейства са определени запасите за собствена консумация и подхранване, както и отделните количества пчелен мед за всеки пазар – биологичен, конвенционален и потребителски. На тази база е направена първата стъпка за ориентировъчно установяване на размерите на отделните пазари с отчитане на реалните им цени (табл. 1), а чрез следващи стъпки и итерации са определени техните точни размери.

¹³ Министерството на земеделието и храните. Аграрни доклади, 2008-2015.

Таблица 1

Количества, запаси и пазари на пчелен мед в България

Производители пчелен мед	Кошери, брой	Добив, кг/бр.	Количества, кг (т)	Цени, лв./кг	Пазари, млн. лв./год.
Биологични	200 000	10	2 000 000	6	12
Конвенционални	350 000	10	3 500 000	5	17.5
Потребителски	250 000	10	2 500 000	11.5	28.75
Запаси	200 000	10	2 000 000	-	-
Σ 1 000 000			Σ 10 000 (т.)		Σ 58,25

Както беше посочено, биологичният пчелен мед, произведен в България, се търгува предимно като суровина и цената му се формира основно от големите търговци на едро. Количеството на произведения биологичен мед, определено на основата на 200 хил. пчелни семейства, среден добив около 10 кг/семејство и пазарна цена на едро около 6 лв./кг, формира пазар за 12 млн. лв., което съставлява над 40% от националните организационни пазари. Трябва да се отбележи обаче, че среден добив от 10 кг/кошер, получен при условието за общо производство от 10 хил. тона, е сравнително малко за професионално ориентираното българско биологично пчеларство и особено за конвенционалното, поради което реално тези пазари са по-големи. Забелязва се също, че цените на пчелните биопродукти като суровина са много по-близки до конвенционалните им аналози на организационните пазари, докато на потребителските пазари има съществена разлика между цените на конвенционалния и биологичния мед.

Биологичният мед се изкупува главно от търговци на едро, след което се реализира предимно на международните пазари. Съвкупното предлагане на националния пазар се формира от множество дребни и несвързани помежду си производители на пчелни продукти. Търговците на едро формират основната част от търсенето, поради което са фактор с определящо влияние върху цената на пчелния мед в България на организационните пазари. Представената в табл. 1 големина на националните конвенционални и биологични организационни пазари на пчелен мед е 29.5 млн. лв./год., но като се отчита, че полученият среден добив от 10 кг./кошер е над 2 пъти по-малък от този на официалната статистика, може да се допусне, че реалните им стойности са значително по-високи. Това позволява също да се предположи, че и произведените количества пчелен мед са много по-големи от реално отчитаните от статистиката.

След 2010 г. покупките на мед от българските домакинства са около 4000 т/год., като през 2014 г. достигат почти 5000 т/год.¹⁴ Тези данни показват, че при население от 7.128 млн. човека средната годишна консумация на пчелен мед на човек от населението у нас е около 0.56-0.7 кг/год., като данните на НСИ за същия период отчитат около 0.5 кг/год. Разликата между търсенето и

¹⁴ <http://inteliagro.bg/article/121/Pazaryt-za-bylgarski-pchelen-med-kyde-kak-kolko>

предлаганото количество пчелен мед в България през 2014 г. е 6578 тона. Общото предлагане от 10 414 т е формирано от националното производство в размер на 9268 т и внос на 1146 т. Общото търсене възлиза на 16 992 т и включва експорт на 10 130 т, покупки на домакинствата за 4968 т, покупки от промишлеността на 184 т и собствена консумация и подхранване за 1710 тона. От анализирания данни се вижда, че официалната статистика не обхваща значително количество от меда, търгуван на националните пазари.

Като се отчита търговският потенциал на около 20% от произведените количества пчелен мед, които остават като запас за собствена консумация и подхранване, както и фактът, че официалната статистика не обхваща част от производството и пазарната реализация на пчелен мед и на други пчелни продукти (табл. 1), се установява, че на националните организационни пазари се пласират около 10 хил. т пчелен мед годишно, а на потребителските пазари се реализират около 5 хил. т на година. Националните организационни пазари на пчелни продукти са за около 64 млн. лв./год., а на пчелен мед – 54.4 млн. лв./год. Търговците на едро реализират изкупения от националните организационни пазари пчелен мед в размер на 54.4 млн. лв./год. – 9946 тона по вътрешни цени от 54.50 лв./тон, на международни пазари. В резултат от това те формират приходи от експорт за над 56 млн. лв./год. – 9946 т по експортна цена на българския мед около 34.00 USD/тон и курс от 1.66 лева за долар.

На основата на количествата пчелен мед, потребявани от домакинствата в България – около 5000 т/год., и реалните потребителски пазарни цени е установено, че потребителските пазари на пчелен мед са за около 44.5 млн. лв./год., т.е. количествата са 2 пъти по-малки от организационните пазари, но пък цената е около 2 пъти по-висока. Липсват официални данни за потребителските пазари на прашец, прополис и пчелно млечице, защото те са значително по-малки спрямо пчелния мед и статистиката не ги обхваща. Потребителските и организационните национални пазари на пчелен мед надхвърлят 100 млн. лв./год.

Българското пчеларство е износител в топ 15 на националната икономика с над 1 млн. пчелни кошери, обединени в около 18 хил. пчелни стопанства, които осигуряват заетост и са източник на допълнителни доходи за много хора. В глобален мащаб е доказано, че секторът на пчеларството има принос за около 10% от стойността на произвежданата земеделска продукция. Той е генератор за развитието на много други бизнеси, респ. и на пазари на фактори и на средства за производство.¹⁵

За разлика от растениевъдството пчеларството изисква незначителни количества земя, дори и неземеделски площи за разполагане на пчелните кошери. Въпреки че основната част от пчелините в България (с някои изключения при подвижното пчеларство) са разположени на собствени терени, този

¹⁵ Пазарите на факторите на производството включват тези на земя, труд и капитал, а на средствата за производство – опрашване, центрофуги и инвентар, пчелни кошери и рамки, пчели-майки, ветеринарномедицински препарати, фуражи и др.

пазар е много малък и не може да се определи с точност. Пазарите на труда в българското пчеларство могат до известна степен да се определят условно на базата на 1 млн. броя пчелни кошери и 18 хил. броя пчелни стопанства. Приемайки, че едно пчеларско стопанство от 200 кошера осигурява целодневна заетост на един човек, следва че българското пчеларство в този случай ще осигурява работа на 5000 души. Броят на пчеларските стопанства у нас показва, че реално заетите са много повече, но на непълнен работен ден. При средна производителност на труда от около 6 лв./час в професионалните пчеларски стопанства,¹⁶ годишният доход на един пчелар ще е 12 096 лв. Следователно пазарите на труда, формирани от националния сектор „Пчеларство“, ще са 60.5 млн. лв./год.

Чрез субсидиите и кредитите, които се отпускат за неговото развитие, българското пчеларство е генератор и на финансови пазари. След приемането ни в ЕС започват да се прилагат тригодишни национални програми по пчеларство. Като се вземат предвид усвоените средства, се установява, че последните три програми са предоставили субсидии в размер средно около 5 млн. лв. на година. Освен това пчеларските стопанства получават субсидии и по Програмата за развитие на селските райони, която през втория период (2014-2020 г.) от приемането ни в Европейския съюз предоставя по-добри условия, особено за биологичното пчеларство. Ползват се и банкови кредити за развитие на дейността на стопанствата, за които обаче няма точни данни. Обобщено, на експертна база финансовите пазари в сектора могат да се оценят на около 8 млн. лв./год.

За да се запази местната пчелна популация чиста, защото еволюционно се е адаптирала успешно към условията в страната, е въведена законодателна забрана за внос на пчели-майки. Въпреки това с комерсиални цели се осъществява нерегламентиран внос на чужди пчели-майки. Двете развъдни асоциации – Национална развъдна асоциация по пчеларство¹⁷ и Сдружение „Българска пчеларска развъдна асоциация“,¹⁸ имат годишен производствен капацитет от около 100 хил. пчели-майки, което при цена около 22 лв./бр. формира пазар за 2.2 млн. лв. Отчитайки, че общият брой на пчелните семейства в България е около 1 млн. и 21% от тях са биологични, може да се констатира, че този пазар има голям потенциал и в сферата на биологичното пчеларство, поради което ще продължава устойчиво да расте.

Пазарите на ветеринарномедицински препарати (ВМП) в конвенционалното пчеларството са над 4 млн. лв. – 800 хил. кошера по минимум 4 лв./кошер за борба с вароатозата и минимум 1 лв. за профилактика, борба с нозематозата и други заболявания прави над 5 лв./кошер. При биологичното пчеларство

¹⁶ Средната производителност на труда в българското земеделие през 2015 г. е 2.7 лв./час (вж. НСИ, 2015).

¹⁷ <http://www.nrap-bg.org>

¹⁸ <http://bpra.bg>

тези пазари са около 1.4 млн. лв. – 200 хил. кошера по минимум 7 лв./кошер. На базата на данните за сектор „Пчеларство“ и според направената експертна оценка са определени минималните стойности на пазарите на: кошери – 15 млн. лв. при 150 лв./кошер и 10% годишно обновяване; центрофуги и инвентар – 1.2 млн. лв. при 18 хил. броя стопанства с разходи от 700 лв./год. на стопанство и 10% годишно обновяване; фуражи – 5 млн. лв. при 1 млн. кошери и минимум 5 лв./бр. за есенно и зимно подхранване, като се отчита, че 20% от произведения мед остава за подхранване и собствена консумация. Тъй като не са обхванати всички пазари на фактори и на средства за производство в българското пчеларството, както и поради това, че са взети предвид по-ниските им стойности, може да се предположи, че реално те надхвърлят 108 млн. лв./год. (табл. 2).

Таблица 2

Пазари на фактори и на средства за производство
в българското пчеларството

Видове	Пазари, млн. лв./год.
Трудови	60.5
Финансови	8
Опрашване	10
Пчели майки	2.2
ВМП	5.4
Кошери	15
Центрофуги	1.2
Фуражи	5
Σ	107.3

Изследване на националните продуктови пазари и на пазарите на фактори и на средства за производство на пчелни продукти потвърждава хипотезата за баланс и съизмеримост между стоящите на входа на отрасъл „Пчеларство“ пазари на фактори и на средства за производство от над 107 млн. лв./год. и намиращите се на изхода му организационни и потребителски пазари за над 108 млн. лв./год. (вж. Любенов, 2017а). Като важен диагностичен показател в цитираното изследване е посочен също и икономическият ефект от опрашването (около 1 млрд. лв./год.), който е съизмерим с установения пазарен потенциал на националните пазари на пчелни продукти.

*

В резултат от проведеното изследване на международните и националните пазари на пчелни продукти могат да се направят изводи в следните основни направления:

Първо, относно глобалните тенденции на развитие на пазарите на пчелни продукти:

- Едновременно с протичащите процеси на глобализация, която прониква по-бавно и по-трудно в земеделието, се наблюдават и противоположни процеси на регионализация и локализация, водещи до нарастване на търсенето на местни земеделски суровини и храни, респ. и пчелни продукти.

- Характерна черта на агропазарите, която се отнася и до пазарите на пчелни продукти, е голямата им волатилност, намираща основен израз в неустойчивостта на техните цени. Предвид настъпващите промени в климата, увеличаването на населението, изчерпването на изкопаемите горива, може да се предполага, че тази волатилност ще се засилва.

- Съвременните потребители – европейски, български и др., искат да се хранят по-здравословно и да потребяват пресни, сезонни и регионални храни, вкл. и пчелни продукти. Тази тенденция е генератор за развитието на биологичните и на онлайн пазарите на пчелни продукти.

- Под въздействието на промените в потребителските предпочитания, насочени към консумация на натурални и здравословни земеделски продукти, биологичните пазари на пчелни продукти ще продължат устойчиво да растат. Българският биопазар днес надхвърля 24 млн. лв./год.

- Онлайн пазарите на пчелни продукти показват трайна и устойчива тенденция към растеж. При биологичните пчелни продукти тези пазари могат да постигнат още по-голяма динамика, предвид подкрепата на изграждащите доверие биологични сертификати. Днес българският онлайн пазар на храни и напитки е над 60 млн. лв./год.

- Особеност, отличаваща съществено пазарите на пчелни продукти от общия тренд на агропазарите, е отхвърлянето на генетично модифицираните организми в пчеларството, респ. и на ГМО пазарите на пчелни продукти.

- Отчита се стабилно нарастване във времето и пространството на конвенционалните, биологичните, онлайн и регионалните пазари на пчелни продукти. Потребителските предпочитания към локални и биологични пчелни продукти се съчетават много добре с персонализирани и онлайн продажби, което българските пчелари трябва да използват умело.

Второ, по отношение на заместителите и конкурентите на пчелни продукти:

- Глобалният и силно конкурентен пазар на подсладители възлиза на 150 млрд. USD/год., от който: захарта заема 83% (над 124 млрд. USD/год.), пчелният мед – 6.7% (над 10 млрд. USD/год.), високофруктозният сироп от царевица – над 5% (над 7.5 млрд. USD/год.), стевията – 2.7% (4 млрд. USD/год.), изкуствените подсладители – около 3% (около 4 млрд. USD/год.).

- Всички разгледани подсладители имат едно основно конкурентно предимство спрямо пчелния мед – те са много по-евтини. Медът от своя страна е по-конкурентоспособен от гледна точка на това, че е много по-здравословна

тяхна алтернатива. Останалите пчелни продукти като прополис, пчелно млечице, пчелен прашец, перга, апиларнил и др. са уникални и нямат аналози, респ. конкуренти и заместители.

- Промените в потребителските предпочитания и стремежът към по-здравословен начин на живот водят до намаляване на потреблението на изкуствени подсладители и захари. Едновременно с това търсенето на мед продължава да нараства устойчиво, въпреки че той е много по-скъп от другите подсладители. Търсенето на други пчелни продукти поради изключително здравословния им характер и липсата на конкурентни аналози също се увеличава.

- Пчелният мед е обект не само на силна ценова, но и на много голяма неценова конкуренция от страна на утвърдените на пазарите глобални брандове на изкуствени и естествени подсладители, шоколади и други производни техни аналози. Пчеларските стопанства имат значително по-ниска конкурентоспособност спрямо останалите производители на подсладители.

Трето, относно международните пазари на български пчелен мед:

- Най-големият консуматор на мед в света е ЕС с годишно потребление от около 300-350 хил. тона. Той заема най-висок пазарен дял от търговията с мед – около 20-25%, и произвежда около 60-65% от потреблявания мед, а останалите 35-40% внася. Пазарите на прополис, пчелно млечице и пчелна отрова в ЕС са много по-малки от тези на пчелния мед и липсват надеждни данни за тях.

- Годишно ЕС има около 209 хил. т собствено производство на мед, внася над 227 хил. т и изнася около 107 хил. т. Дефицитът на баланса на потреблението на пчелен мед възлиза на около 120 хил. т, като с възможностите си за експорт на около 10-12 хил. т мед годишно България може да покрие около 10% от този дефицит.

- Биологичният мед е един от най-търсените поради сериозния дефицит в европейското производство. Днес европейският пазар на биологичен пчелен мед надхвърля 15 хил. т и е един от най-развитите в световен мащаб, като се очаква годишното потребление само в рамките на Европа до 2020 г. да надхвърли 20 хил. тона, което го прави перспективен целеви пазар за българските пчелари.

- Европейските биологични пазари на мед са най-логичният избор, защото са достъпни, с дефицит в търсенето и с добри изгледи за печалба. България е един от най-големите производители на сертифициран биологичен мед в ЕС, но тъй като пчеларските стопанства го продават главно на търговци на едро по цени на конвенционален мед, т.е. като суровина, не печелят достатъчно от него.

- Българските пчелари трябва да се пренасочат и към други пазари, тъй като заради голямото търсене и добрите печалби за търговците европейските пазари са изключително конкурентни. На пазарите на ЕС българският пчелен

мед, предлаган основно като суровина, влиза в силна ценова конкуренция със световните лидери като Китай и страните от Южна Америка, което не е в наша полза.

- Япония, Саудитска Арабия, ОАЕ и дори Северна Америка са подходящи дестинации за българските пчелни продукти поради по-високите им експортни цени и печалби спрямо вътрешния и европейския пазар. САЩ е особено добра дестинация за българските производители на пчели-майки и рояци заради все по-големите загуби на пчелни семейства там.

Четвърто, по отношение на националните пазари на пчелни продукти:

- Търговците на едро реализират изкупения от националните организационни пазари пчелен мед в размер над 54 млн. лв./год. на международни пазари, в резултат от което формират приходи от износ за над 56 млн. лв./год., т.е. тези приходи надхвърлят размера на националните организационни пазари.

- Националните организационни пазари на пчелни продукти от 64 млн. лв./год. не могат да редуцират и да намалят риска, да подобрят конкурентоспособността и печалбата, както и възможностите за постигане на по-високи цени на пчеларските стопанства, защото последните не участват в създаването на добавена стойност.

- Българските пчелари имат икономически интерес от реализирането на своите пчелни продукти на международни пазари, защото ще постигнат по-добри цени и печалба, но трябва да удовлетворят определени количествени и качествени изисквания. Това налага производствено и маркетингово коопериране на пчеларските стопанства, т.е. създаването и прилагането на подходящи маркетингови стратегии.

- Националните потребителски пазари на пчелен мед надхвърлят 44 млн. лв./год. Те предоставят възможности на българските пчеларски стопанства да постигнат по-високи цени, но изискват допълнителни инвестиции и компетенции за производството на пчелни продукти с висока добавена стойност – пакетирани, биологични, брандирани и т.н.

- Потребителските пазари на пчелни продукти обхващат три основни сегмента: традиционна търговия, модерна търговия и сектор на общественото хранене. Първият сегмент заема над 2/3 от потребителските пазари на мед. Най-изострена е конкуренцията при модерната търговия, а сегментът на общественото хранене е най-слабо развит.

- Националният сектор „Пчеларство“ е генератор за развитието на много други пазари на факторите на производство като трудови, финансови и на пазари на средства за производство – опрашване, центрофуги, пчелни кошери, пчели-майки, ветеринарномедицински препарати, фуражи и др., които сумарно надхвърлят 108 млн. лв./год.

- Има баланс и съизмеримост между стоящите на входа на отрасъл „Пчеларство“ пазари на фактори и на средства за производство от над 107.3 млн. лв./год. и намиращите се на изхода му организационни и потребителски

пазари за около 108 млн. лв./год. Икономическият ефект от опрашването (около 1 млрд. лв./год.) е съизмерим с пазарния потенциал на националните пазари на пчелни продукти.

Използвана литература:

Георгиева М. (2017). Биопроизводството. Възходът продължава. *Земеделие и бизнес. Капитал*, март.

Горанова К. (2017). Е-търговия. *Продавай.бг, Капитал*, 4-10 август.

Класанов, С. (2017). Бъдещето е в чистата, честна, натурална, локална храна. *Регал 2 Здравословен обрат. Капитал*, юни.

Любенов, Л. (2016). *Пазари и реализация на земеделски продукти*. Русе.

Любенов, Л. (2017). *Българските пазари на пчелни продукти*. Международна научна конференция, Икономически университет Варна.

Любенов, Л. (2017а). Потенциал на българското пчеларство. *Кръгла маса „Потенциал за развитие на фермерските пазари в България“*, Свищов.

Маркова, З. В името на здравето. *Регал 2 Здравословен обрат. Капитал*, юни.

Министерството на земеделието и храните. *Аграрен доклад 2008-2016*.

Национален статистически институт, 2008-2016.

Панчев, Х., Б. Василева, М. Георгиев, А. Георгиев, П. Симеонов (2014). *Пчеларството като икономическа алтернатива*. С.

Пурчев, П. (2017). *Пчела и кошер*, 9-22 август.

CBI (2009). *Market Survey. The Honey and Other Bee Products Market in the EU*. CBI Market Information Database, June.

CBI (2011). *Market Factsheet. Honey in the EU*. CBI Market Information Database. Ministry of Foreign Affairs of the Netherlands.

CIAFS (2012). *Capacity to Improve Agriculture and Food Security. The World Market for Honey*. Market Survey #01. USAID, September.

FIBL (2016). *The World of Organic Agriculture, Statistics and Emerging Trends*.

Koekoek, F. J. (2002). *Export opportunities for African Organic Honey. Summary of a market study. Export Promotion for Organic Products from Africa*. EPOPA. The Netherlands, July.

Интернет източници:

Големият сладък конкурент на захарта, <http://www.capital.bg>, 16 август 2017.

Производството на високофруктозен сироп от царевица в ЕС ще се увеличи трикратно след 2017, <http://agrozona.bg>, март 2014.

Съюз на производителите на захар и захарни продукти, <http://www.usspp.com>, 2017.

Хранителната индустрия търси заместители на захарта, <http://www.capital.bg>, 6 април 2015.

Eurostat (2014). Certified production of organic animal products by type of products. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=food_pd_dmorg&lang=en, Last update 04.08.2014.

Eurostat (2014a). Certified organic livestock by type of species, http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=food_in_porg3&lang=en Last update 26.08.2014.

<http://faostat3.fao.org/faostat-gateway/go/to/download/Q/QL/E>, 2012.

<http://faostat3.fao.org/faostat-gateway/go/to/download/Q/QL/E>, 2012.

<http://ncphp.government.bg>, март 2014.

<https://www.vesti.bg>, 17 март 2014.

<http://inteliagro.bg/article/121/Pazaryt-za-bylgarski-pchelen-med-kyde-kak-kolko>, 18 април 2016.

<http://www.nrap-bg.org>, 12.05.2017.

<http://bpra.bg>, 12.05.2017.

<http://bioselena.com>, 22.02.2017.

<https://agronovinite.com/pchelniyat-med-e-tretiyat-nay-falshifitsiran-produkt-v-sveta/>, 2018.

www.capital.bg, 01.03.2016.

4.09.2018 г.

СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ НА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ

Институтът за икономически изследвания (ИИИ) при БАН беше организатор и домакин на проведената на 29-30 ноември 2018 г. традиционна есенна международна научна конференция, като избраната за тази година тема е „Икономическо развитие и политики: реалност и перспективи“. В конференцията взеха участие изследователи от България, Македония, Словения, Полша и Казахстан. В рамките на двудневния форум бяха представени 48 доклада от 65 автори – представители на 5 чуждестранни академични институции, 3 подразделения на БАН (ИИИ, ИИОЗ, РАЦ на БАН, Русе), на Селскостопанската академия, 14 висши училища от страната, както и от сферата на бизнеса и нестопанския сектор, което даде възможност за многопрофилен обмен на идеи, мнения и резултати от анализи на състоянието и перспективите за развитие на икономиката на България и на други държави. Засилен интерес към темата на конференцията проявиха млади учени – близо половината от докладите бяха подготвени индивидуално или в съавторство с хабилитирани учени и преподаватели и изнесени от главни асистенти, асистенти и докторанти от страната и чужбина.¹

Икономическите предизвикателства пред развитието на България, държавите от региона, Европейския съюз и в глобален аспект са в процес на постоянни промени, което налага задълбоченото им изследване, анализ и оценка на характеризиращите ги процеси и явления. Актуалността на избраната тази година проблематика се базира на сериозността на проблемите, пред които се изправят България, Европа и съвременният свят. Като фокус на конференцията бяха предложени пет тематични направления, дискутирани в съответните панелни сесии – икономическо развитие и социални политики; международна търговия и интеграция; ремиграция в България; регионално и секторно развитие; фирмата на 21 век. По време на презентациите и дискусиите по панели бяха представени широк кръг обобщени резултати от научни и научно-приложни изследвания и проекти на учени и на експертите от практиката.

Конференцията откри директорът на Института за икономически изследвания *проф. Александър Тасев*, който поздрави участниците в научното събитие, пожела успех на дискусиите и изрази надеждата си представените по време на конференцията резултати от анализите на икономическите тенденции в България и в света да включват конструктивни препоръки към стопанската практика и политика с оглед на необходимостта от реално приложение на резултатите от реализираните разработки и проекти чрез подпомагане на формирането и провеждането на политики на микро- и макроравнище.

Пленарната сесия започна с два пленарни доклада, посветени на важни за развитието на страната проблеми. Първият – „Материалният жизнен стандарт в

¹ Част от изнесените доклади ще бъдат публикувани в сп. „Икономическа мисъл“

България: състояние и развитие”, беше представен от *проф. Васил Цанов* и *проф. Георги Шопов* (ИИИ при БАН). На основата на резултатите от проведено емпирично изследване за периода 2010-2017 г. авторите извършват интегрална оценка на материалния жизнен стандарт и изследват териториалните му различия в държави от Европейския съюз, райони и области в България. Материалният жизнен стандарт е дефиниран и оценен от позициите на материалните условия на живот, които включват множество показатели, обединени в три тематични области: икономическо развитие; доходи и потребление; неравенство и бедност. За оценяването на различията са използвани подходящи статистически индикатори, а за оценка на материалния жизнен стандарт – разработена от авторите методология, позволяваща териториалните единици да се ранжират според дистанцията спрямо най-добрата оценка.

По-значимите резултати от изследването индикират следните тенденции: през целия период се запазва ниско равнище на жизнения стандарт в България в трите сфери на фона на държавите от ЕС-28 – България е на последно място с тенденция към увеличаване на различията; слабо намаляват различията, главно по доходите и по риска „бедност“, между районите в страната и се запазват различията между областите; настъпват съществени промени в подредбата на районите и областите в анализирания аспект – водещите по равнището на жизнения стандарт териториални единици у нас се увеличават, като тези в критично състояние намаляват почти двойно спрямо 2010 г. въпреки непрекъснатото понижаване на жизненото равнище оттогава насам. Енергийната бедност е изследвана и оценена въз основа на индикатори, определени по „метода на разходите“, базиран изцяло върху данните на НСИ за домакинствата, и по т. нар. консенсусен метод, използващ самооценка на домакинствата, извършена от Евростат. Резултатите за анализирания период 2014-2016 г. показват, че обхватът на енергийната бедност нараства по всички изследвани индикатори; България изостава от другите държави-членки на ЕС в ограничаването на енергийната бедност, както и позиционирането ѝ на последно място в ЕС-28 по този показател.

Втория пленарен доклад на тема „Глобалните предизвикателства към интеграцията на „две скорости“ в ЕС: проблеми и перспективи на участието на България в Икономическия и паричен съюз“ изнесе *проф. Татяна Хубенова-Делисивкова* (ИИИ при БАН). Тя разглежда актуални проблеми за бъдещето на ЕС в условията на реструктурирането на глобалната икономика и институционалния ѝ ред под въздействие на нарастващия икономически национализъм и протекционизъм. Аргументирани са следните по-важни тези и изводи: изменящата се роля на ЕС като глобален актьор влияе противоречиво върху реформата на модела на икономическата интеграция; изходът от реформата на Икономическия и паричен съюз (ИПС) е предпоставка за по-нататъшно развитие на интеграцията; предложеният през 2018 г. проект на Многогодишна финансова рамка е компромис за предстоящия избор на модела на интеграция; провежданата диференцирана интеграция в ИПС очертава сериозни предизви-

кателства пред България от интеграцията на „две скорости“ в ЕС. Проф. Хубенова-Делисивкова анализира проблемите, свързани с преодоляването на кризата на досегашния модел на интеграция в ЕС след Брекзит в контекста на предстоящите реформени процеси в регулирането на глобалната икономика. На примера на измененията в международната роля на еврото тя представи оценка на последиците от глобалните промени и трудностите в реформите за доизграждането на Икономическия и паричен съюз, като очерта възможностите и перспективите на включването на България в него.

Работата на конференцията продължи по определените панелни сесии.

• *Първото тематично направление – „Икономическо развитие“*, започна с доклада на проф. Стефан Стефанов (НБУ) на тема „30 години след началото: икономическите модели на прехода към пазарна икономика – сравнителен анализ“. В него са идентифицирани и анализирани в сравнителен план три модела на преход към пазарна икономика, приложени в страните от Централна и Източна Европа и Китай, дефинирани като „крайно неолиберален“, „неолиберален“ и „дирижистки“. Изяснени са тяхната същност, особености и възможности за реализиране на догонващ растеж. На базата на емпирично изследване е извършен сравнителен анализ на постигнатите резултати и са направени оценки и препоръки за усъвършенстване на икономическата политика в България.

В доклада си доц. *Виржиния Желязкова* (ВУЗФ) „Пътят на Германия и Япония към кръговия икономически модел: какво може да научи Европа?“ представи в общ аналитичен и сравнителен план основните политики, които тези две водещи икономики в света са провеждали през годините, с презумпция, че техният опит би бил от значима полза за успешното реализиране на преход към кръгов икономически модел в европейските държави и в ЕС. Изхожда се от тезата, че преходът от линеен към кръгов икономически модел постепенно се превръща в императив за всички държави в света. Негативните явления, които се наблюдават в резултат от продължителното замърсяване на околната среда, въздействат върху всички икономически субекти и разкриват дефектите на доминиращия сега линеен икономически модел. Разбирането на необходимостта от изоставянето му обаче се сблъсква със сложността на неговата замяна. Германия и Япония са сред държавите, ориентирали се в тази посока сравнително по-рано от други. Техният опит доказва, че в основата на изграждането на кръговата икономика стои активна държавна политика.

Гл. ас. *Юлия Стефанова* (ИИИ при БАН) в своя доклад „Преосмисляне на макроикономическите модели във финансовата политика“ анализира от теоретична гледна точка основните предизвикателства пред финансовата политика в посткризисния период, налагащи преосмисляне на макроикономическите модели за динамизиране и постигане на устойчив икономически растеж. В този контекст тя съпостави основните особености на традиционните и новите „посткризисни“ макроикономически модели, прилагани във финансовата политика, и на тази база очерта насоките за подобряване на макроикономическите модели във финансовия сектор на България с прилагане на интердисципли-

нарен подход на изследване чрез отчитане на многоаспектното влияние на технологичния фактор, иновациите, дигиталната икономика, „зелената“ икономика, инвестиционните предпочитания на икономическите агенти и др. върху реалните стопански процеси.

Екипът от изследователи от УХТ – Пловдив *проф. Божидар Хаджиев, доц. Валентина Николова и докторант Ива Бъчварова* представи доклада „Създаване на условия за широколентово бизнес предприемачество, осигуряващо трайни успехи за българското общество“. Авторите подчертават, че този тип предприемачество се превръща в основен фактор за устойчиво и възходящо развитие, свързано с редица управленски, демографски и правни въпроси, и засяга пряко благосъстоянието на обществото. Изследването е фокусирано върху разкриването и анализирането на основните фактори за създаване на условия за широколентово бизнес предприемачество и главно върху реинженерингови инструменти за неговото разширяване на примера на българските предприятия от хранителната индустрия и от IT сектора. Използвана е методика на проф. Хаджиев за пресмятане на показателя на функцията за ефективен бизнес и предприемачество, чрез която са анализирани пет групи фактори за създаване на условия за прилагане на инструментите на широколентово бизнес предприемачество. Въз основа на получените резултати са направени конкретни препоръки към предприемаческите структури и към правителството с цел осигуряване на ползи за бизнеса, обществото и природата в България.

• *Панелната сесия продължи с представянето на резултатите от изследвания в областта на пазара на труда и социалните политики. Проф. Маргарита Атанасова (УНСС)* изнесе доклад на тема „Заетостта и икономическата активност в България като част от европейския трудов пазар – тенденции и предизвикателства“. Бяха представени резултати от проучване на нагласите към немонетарни придобивки – предлаганите в организациите възможности за развитие на компетенциите и кариерата. То е осъществено чрез национално представително изследване на мненията на заети лица с висше образование и заети лица на ръководни длъжности в страната и десет фокус-групи, включващи служители от общинската и областната администрация, на местните структури на Агенцията по заетостта и МОН, работодателски и синдикални организации по два въпроса: какво да направи организацията за постигане на по-високи резултати от служителите и дали постигането им се отразява на работната заплата. За съжаление две трети от респондентите смятат, че усилията им на работното място няма да доведат до повишаване на техните трудови възнаграждения. Във връзка с това са направени препоръки за бъдещи политики – увеличаване на възможностите за обучение и развитие на компетенциите и кариерата, вкл. чрез повече обучения в компаниите, и въвеждане на ефективни практики и процедури по периодично оценяване на изпълнението с цел обвързване на работната заплата с неговата оценка.

В доклада си „Пазарът на труда – национални и регионални проблеми“ *проф. Искра Белева (ИИИ при БАН)* разглежда регионалните различия в

основните параметри на пазара на труда и въздействието на различни икономически и социални фактори върху наличните дисбаланси по отношение на търсене и предлагане на труд. По-важните изводи от изследването са: растежът в България е неблагоприятен за заетостта, защото се постига за сметка на цените, а не на заетостта; междурегионалните различия в заетостта се задълбочават, като са налице драстични разлики на областно ниво вътре в регионите; механизмите и политиките за насърчаване на заетостта трябва да се сведат до вътрешнорегионалните. В този контекст фокусът на доклада е върху възможностите за насърчаване на заетостта и за развитие на качеството на работната сила чрез дефинирани специфични регионални политики.

Темата за енергийната бедност беше продължена в презентацията на *гл. ас. Теодора Пенева* (ИИОЗ-БАН) „Устойчиво развитие и енергийна бедност – предизвикателства пред управляващите“. Авторът представи основните предизвикателства пред държавата за справяне с енергийната бедност като една от бариерите за устойчиво развитие не само за сектор „Енергетика“, но и за обществото. Анализирани са обхватът на енергийната бедност в България, последствията, връзката с общата бедност, както и тенденциите в нейното развитие през периода 2014-2016 г. В концентриран вид са предложени насоки за справяне с предизвикателствата в борбата с изследваното явление.

В доклада на *гл. ас. Мария Иванова* (НБУ) „Социалната реалност на ромите в България (от стойността на различията към овластени взаимоотношения)“ са класифицирани особеностите на социалната реалност на ромите като едно от етническите малцинства в България, към което се самоопределят най-голям брой граждани. Систематизирани са правните инструменти за етническа толерантност в подбора за работа и са представени резултати от емпирично изследване на проблемите на съжителството на българи и роми в кв. Кремиковци и с. Гърмен. Авторът предлага промяна в подхода на управление с цел подпомагане работата на хората чрез уреждане на спорни въпроси, породени от различията помежду им като етноси – петстъпков модел за управление чрез зачитане на различията, който би подпомогнал работодателите да се справят с проблемите, породени от многообразието от етноси в работна среда.

Докторант Томаш Гроджицки (Университет „Николай Коперник“, Полша) изнесе доклад на тема „Човешкият капитал като фактор за създаване на иновацията във Вишеградските страни“. Според автора човешкият капитал има голямо значение за всички сектори на икономиката, макар че формите на участието му се променят през годините, например поради нарастващата роботизация и автоматизация на производството. Въпреки това човешкият капитал остава решаващ фактор за развитие. В условията на икономиката на знанието човешкият капитал играе съществена роля, особено за създаване на иновация. Докато Западна Европа е лидер в иновациите в ЕС, повечето от Вишеградските страни изостават значително, поради което трябва да положат усилия за догонване на лидерите. Макар че те имат потенциал за иновации с оглед на наличния човешки капитал, като се характеризират с

нарастващ брой лица, завършили висше образование, докторанти и ИКТ персонал, това невинаги рефлектира пряко върху равнището на иновативност.

В презентацията си „Развитие на капацитета за заетост на безработните и неактивните лица от област Гюргево – Русе“ д-р *Мария Пеева* (РАЦ на БАН, Русе) представи резултати от изпълнението на регионален трансграничен проект, насочен към интегрирани интервенции в заетостта в региона.

● *Панелната сесия „Международна търговия и интеграция“* беше открита от проф. *Искра Христова-Балканска* (ИИИ при БАН) с доклада ѝ „Измененията в международната търговия и инвестициите след глобалната финансова криза“. В него са очертани особеностите на променената икономическа и финансова среда след кризата и влиянието ѝ върху международната търговия и инвестициите. Дискутирани са въпросите за перспективите за развитието на международната търговия и инвестициите и за задълбочаване на протекционистичните тенденции и изменения в либерализираните търговски и инвестиционни отношения. Очертани са последствията за търговската и инвестиционната политика на ЕС и нейното отражение върху България.

В доклада си „Ползи от търговията във външнотърговските отношения на България“ гл. ас. *Едуард Маринов* (НБУ, ИИИ при БАН) представи оценка на общите тенденции във външнотърговските отношения на България за периода 2004-2017 г. Обобщени са тенденциите в динамиката на цялостния стокообмен на страната като стойност и количествени обеми на износа и вноса. Направена е оценка на отвореността на икономиката и зависимостта ѝ от външната търговия. Изследвани са промените в стоковата структура на търговията от гледна точка на дела на продуктите на първичния сектор и преработените продукти, в т.ч. чрез проучване на средните цени на техния внос и износ. С цел да се изведат ползите от търговията е калкулиран индекс на условията на търговия на България.

Темата за външната търговия беше продължена в доклада „Географска устойчивост и концентрация на българския износ“ на ас. *Недялко Несторов* (ИИИ при БАН), в който е измерена географската концентрация на българския износ за периода 2001-2017 г. и е оценена географската му устойчивост. Авторът достига до изводите, че българският износ е балансиран по отношение географската си структура и е силно устойчив по отношение на основните страни-партньори.

В доклада на гл. ас. *Димитър Златинов* (СУ „Св. Климент Охридски“, ИИИ при БАН) „Подход за прогнозиране на нетния износ на електрическа енергия от България“ с помощта на емпиричен анализ са изследвани факторите, оказващи влияние върху търговията с тази специфична стока. Извършен е кратък преглед на модели и подходи за прогнозиране на производството и износа на електрическа енергия и е оценена тяхната адекватност към ситуацията на електроенергийния пазар в страната и региона. На тази база е предложен подход за прогнозиране на износа на електрическа енергия и са

направени прогнози до 2040 г. при отчитане на текущото състояние и перспективи за развитие на електроенергийния сектор в страната и Европа.

● *Паралелната панелна сесия беше посветена на явлението „завръщащи се мигранти“*, представляващо нов изследователски проблем за България. Повечето доклади бяха изнесени от членовете на съвместен изследователски екип от УНСС и ИИИ при БАН по проект към ФНИ „Завръщащите се мигранти: сегментация и стратификация на икономическата мобилност“, който е още в процес на изпълнение. Докладчиците запознаха колегията с междинните резултати от проекта, получени чрез извършените количествено (национално представително проучване) и качествено (дълбочинни интервюта, фокус-групи с експерти, автобусно изследване) изследвания.

В първата презентация на тема „Ремиграцията: причини и устойчивост (българският случай)“ *доц. Андрей Нончев* (УНСС) третира мотивацията на миграционното поведение, влияеща върху причините и устойчивостта на миграционните движения на българските мигранти. Направени са сравнения между мотивите за миграция, за завръщане и за повторно заминаване като компоненти на цялостното миграционно движение. Идентифицирано е съдържанието на разнородните икономически и неикономически мотиви за ремиграция. Анализирани са връзката между устойчивостта на завръщането и причините за първоначална миграция и последваща ремиграция.

Следващият доклад на *доц. Мария Бакалова* и *гл. ас. Михаела Мишева* (УНСС) „Циркулярната миграция: перспективата на завръщащите се в България“ беше фокусиран върху предизвикателствата както на концептуализацията на явлението „завръщане“, така и на изследването му в българските реалности. Въз основа на резултатите от проведени през 2017 г. сто дълбочинни интервюта – житейски разкази на завръщащи се мигранти, циркулярността на миграцията излиза на преден план като важен аспект на завръщането, а перспективата на завръщащите се позволява да се очертаят характеристиките и причините на циркулярната миграция в българския случай.

Темата за ремиграцията продължи с извеждането на профилите и нагласите на завърналите се в България мигранти в докладите на *проф. Веселин Минчев* (ИИИ при БАН) „Завърналите се мигранти в България – социално-демографски характеристики и нагласи за повторна миграция“ и на *доц. Венелин Бошнаков* (УНСС) „Завърналите се мигранти в България – емпирични свидетелства (данни от анкетно проучване, проведено сред пътуващи с автобуси)“. Още един член на екипа – *доц. Ирена Зарева* (ИИИ при БАН), изнесе доклад на тема „Участие на завърналите се мигранти на пазара на труда в България“, в който е анализиран изключително важният въпрос за състоянието, възможностите, начините и мотивите за намиране на работа в страната след завръщането от чужбина. Направени са характеристика на завръщащите се мигранти по възраст, образование и трудов статус, както и сравнение между вида на заетостта им в чужбина и у нас. Изведени са основни проблеми пред участието на мигрантите на пазара на труда в България.

В панела взе участие и д-р *Йоан Христов* (УНСС), който в доклада си „Репатрирането на мигранти – управляват ли се ефективно социалните рискове?“ постави по-различен акцент върху анализиранията тема. Той представи вижданията си относно това доколко ефективно се управлява процесът по връщането (доброволно или принудително) на чуждите граждани по родните им места или в т. нар. сигурни трети страни и доколко се отчитат социалните рискове и предизвикателствата, пред които са изправени те при последващата социална адаптация и интеграция в приемащите ги общества.

● *Следващата панелна сесия „Регионално и секторно развитие“* беше открита от проф. *Стоян Тотев* (ИИИ при БАН) с доклад на тема „Структурни промени по основни сектори в страните от ЕС“. В него обстойно са разгледани структурните различия по основни сектори в страните от ЕС. Определено е доколко различието в производителността на труда по основни сектори обуславя структурните изменения и до каква степен формиралите се икономически структури и тяхното изменение е характерно за държавите с развити икономики, тези от Централна и Източна Европа и балканските страни. Извършеният анализ позволи да се придобие представа за общото и специфичното в структурното развитие по основни сектори в България и възможностите за реализиране на благоприятни структурни изменения.

Проф. Росица Рангелова (ИИИ при БАН) и ас. *Валентин Билянски* (УНСС) разгледаха в своя доклад изключително важната за страната тема „Демографското развитие на България в регионален план като база за икономическо развитие“. Анализирани са вътрешните различия в регионален план на основните демографски и миграционни процеси в България и тяхното отражение върху формирането на човешките ресурси, а с това и върху икономическото развитие на страната. Изведени са сегашни и бъдещи тенденции и специфики във вътрешнорегионален план по области за България. Защитена е тезата, че откритите регионални различия поражда допълнителни икономически проблеми както за страната като цяло, така и в териториален аспект. Демографският срив не само намалява работната сила, но и влошава възрастовата и професионалната ѝ структура, което ограничава нейната предприемчивост и гъвкавост. Проучвайки основни демографски характеристики и тенденции по области в страната по отношение на възможностите да се формират човешки ресурси, авторите достигат до следните по-важни изводи: настъпва неблагоприятна промяна по отношение на наличния човешки ресурс като работна сила в количествено и качествено измерение – от 1990 г. се наблюдава депопулация в страната, която е на последно място в ЕС по продължителност на живота; като основен проблем се откроява не ниската раждаемост, а високата смъртност на населението; при тези демографски условия трудно може да се постигне висока производителност на труда и ускорено догонващо равнището на ЕС развитие.

В доклада си „Потенциалът на българското селско стопанство в общностната земеделска политика“ проф. *Пламена Йовчева* (Институт по

аграрна икономика, София) представи резултати от проекта за изграждане на социален модел на селското стопанство. Неговата цел е да се изведат определени тенденции в развитието на българското селско стопанство, резултат от прилагането на общностната политическа рамка за подкрепа на първичния отрасъл. Предвид избрания начин на подпомагане на българските земеделски стопани, след 2007 г. настъпват съществени структурни промени в аграрния отрасъл, които прерастват и в структурни дисбаланси – за период от десет години относителният дял на създадената обща продукция от подотрасъл „Растениевъдство“ бележи устойчив ръст, докато общата продукция от подотрасъл „Животновъдство“ трайно намалява; подотрасъл „Животновъдство“, сектор „Зеленчуци“ и овощарството са категоризирани като „уязвими сектори“ и са предмет на обвързано с производството подпомагане. В съответствие с Общата селскостопанска политика 2020+ националните предимства се приоритизират, което създава възможности за възстановяване на значимостта на селското стопанство в националната икономика.

Темата беше продължена от *проф. Дарина Русчева* (ИИИ при БАН), която изнесе доклада „Продоволствените ресурси на България в условията на членство в ЕС“. Селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост са очертани като важни източници на продукти, формиращи продоволствените ресурси на България. Установено е, че през последните десет години в условията на членство на страната в ЕС съществено се променя средата, в която се осъществява тяхното производство. В тази връзка докладът е фокусиран върху три групи въпроси – тенденциите в производството на продоволствени продукти; възможностите, които предлага Общата селскостопанска политика на ЕС и степента на използването им и съответствието между предлагането (от страна на производството) и търсенето на продоволствени продукти в България.

В доклада на *гл.ас. Мария Коцева-Тикова* (ИИИ при БАН, СУ „Св. Климент Охридски“) на тема „Приобщаващо развитие и регионална политика“ се твърди, че самоцелният растеж представлява неблагоприятна цел за съвременните правителства поради увеличаващото се недоволство от липсата на реални ползи за голяма част от населението и за отделните региони. Приобщаващото развитие трябва да се фокусира върху предварителен анализ на източниците и ограничителите на устойчиво развитие, и то не само за групата „бедни“, с цел да се намерят подходи за по-пълноценно използване на трудовите ресурси, особено на тези, които са заети с нископродуктивни дейности или са изключени от пазара. Съвременният отговор на търсенията на нови начини на производство с оглед на наболелите екологични и социални диспропорции е в развитието на зелената икономика и растеж. В съответствие с тази теза авторът изследва характеристиките на приобщаващото развитие в контекста на регионалната политика в България и възможностите на зелената икономика за противодействие на негативните социално-икономически явления.

В своя доклад „Интегрирани децентрализирани практики за въвеждане на регионални „Кръгови икономики“ представителите на сдружението с нестопанска цел „Национална асоциация Зелена Сърница“ *д-р инж. Александър Трифонов* и *инж. Жечко Йорданов* продължиха вече засегнатата по време на конференцията тема за кръговата икономика. Те разгледаха възможностите за реализиране на изискванията, които са в основата на регламентите на ЕС и на приетия през декември 2015 г. пакет от мерки за въвеждане на „кръгова икономика“, както и за осъществяване на решенията от Конференцията на ООН за климатичните промени, проведена в Париж през декември 2015 г., в т.ч. и приетата инициатива „4 на 1000: Почви за продоволствена сигурност и климата“. Анализирани са възможни модели за устойчива кръгова икономика в селскостопанския сектор при отчитане на източници на финансиране съобразно действащото законодателство.

Международен колектив от учени от Македония и ИИИ при БАН – *проф. Радмил Поленаковик* (Университет „Св. Кирил и Методий“, Скопие), *Марица Антоvsка-Митев* (МАНИ), *Трайче Велковски* (Университет „Св. Кирил и Методий“, Скопие), *проф. Стоян Тотев* (ИИИ при БАН) и *гл.ас. Милкана Мочурова* (ИИИ при БАН), представиха доклад на тема „Устойчиво икономическо развитие – на примера на Североизточен планов регион в Република Македония и област Кюстендил в Република България“. В изложението се излиза от тезата, че трансграничното сътрудничество представлява важен за граничните региони фактор за изграждане на продуктивни икономики и приобщаващи общества. Установена е нуждата от въвеждане на принципите на интегрирано устойчиво развитие в практиката на регионалното развитие. В доклада са анализирани равнището и динамиката на ключови социално-икономически индикатори за развитието на Североизточния планов регион в Македония и на област Кюстендил в България – регионален БВП, брутна добавена стойност, заетост, икономическа структура, демографски индикатори. Представени са конкретните проекти за развитие на сътрудничеството в изследваните региони.

Панелната сесия продължи с представянето на група доклади, третиращи развитието на отделните икономически сектори. Презентацията на *доц. Николай Нейков* и *доц. Радостина Попова* (ЛТУ) на тема „Икономическа ефективност на горската промишленост в България с използване на анализ на обвиване на данните“ е посветена на определянето на влиянието на основни фактори върху общата икономическа ефективност на горската промишленост в България чрез използване на многофакторния модел „анализ на обвиването на данни (Data envelopment analysis – DEA)“ за установяване на сравнителното положение на промишлеността спрямо тази на държави от ЕС. Горският сектор е темата на доклада и на *доц. Минчо Христов* и *гл. ас. Балин Балинов* (ТУ, София) „Икономически и екологични предизвикателства пред българските гори“. В него са разкрити някои от причините за загубата на част от българската гора и проблемите, до които води тази загуба. Особено внимание е обърнато върху недостатъците в българското законодателство, които спомагат

за изсичането, палежите и изкореняването на част от горските масиви. Откроява се изводът, че липсата на обща икономическа оценка на горите създава допълнителни негативни последици.

В доклада „Устойчиво управление на водните ресурси (на примера на природни системи за пречистване на води)“ са представени резултати от съвместното изследване на учени от Словения и ИИИ при БАН *проф. Тияша Грислер Булц* (Университет в Любляна, Словения), *доц. Галя Бърдарска* и *гл. ас. Милкана Мочурова* (ИИИ при БАН). Разгледана е концепцията за устойчиво управление на водните ресурси в контекста на целите за устойчиво развитие на ООН и във връзка с политиките за управление на водите в България. Като пример за устойчиво управление са представени естествените системи за пречистване на водни ресурси, които се прилагат без употребата на сложни съоръжения и химически процеси, и са изведени икономическите и социалните предимства на такъв тип системи.

Целта на доклада на *гл.ас. Щерьо Ножаров* (УНСС) „Институционална икономика на колективните системи за оползотворяване на отпадъците: емпирично изследване“ е да се открие емпирично потвърждение на модела за измерване на транзакционните разходи при колективните системи за оползотворяване на отпадъците. Използвана е методологията на новата институционална икономика. Разширен е броят на анализирания отпадъчни потоци, като към отпадъчния поток на отработените масла и излезлите от употреба нефтопродукти е добавен отпадъчният поток на излязлото от употреба електрическо и електронно оборудване. Изследването е насочено към разширяването на познанията за взаимодействието между транзакционни и социални разходи; разкриването на дефекти в институционалната среда на европейската концепция за кръгова икономика и емпиричното потвърждаване на нов секторен модел в областта на транзакционните разходи.

Презентацията на *гл. ас. Петя Коралова-Ножарова* (ВТУ „Тодор Каблешков“) „Конкурентоспособност на въздушния транспорт на международния транспортен пазар“ представя оценка на конкурентоспособността на въздушния транспорт чрез приложение на подобрения от автора модел на Кларк и Фуджимото, предложен в началото на 90-те години на миналия век. В резултат от изследването са обобщени направените заключения и са предложени конкретни насоки за подобряване на конкурентоспособността на анализирания сектор.

В доклада си „Цифровите умения – предпоставка за развитие на цифрово общество“ *ас. Ваня Иванова* (ВУТП) анализира елементи на Индекса за навлизане на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI), отнасящи се до достъпа до цифрови технологии и използването им от хората в България. Оценена е степента на използване на цифрови технологии в други европейски страни. Направени са изводи относно връзката между уменията на хората в областта на цифровите технологии и развитието на цифрово общество в България.

● *Последната панелна сесия „Фирмата на 21 век“* беше открита с доклада на международен колектив от учени – *проф. Росица Чобанова* (ИИИ при БАН, ВУТП), *акад. Люпчо Коцарев* (МАНИ) и *Мария Илиева* (ВУТП), „Навлизване на ИКТ в българските предприятия: състояние и тенденции в началото на 21 век“. Проф. Чобанова дискутира въпросите какво да се разбира под дигитализация от гледна точка на икономиката, администрирането и управлението на предприятията; как, с какви показатели, по отношение на какво тя може да се измерва и оценява; какви са европейските и световните добри практики в тази област. Като важно предизвикателство пред предприятията днес бяха определени предимствата на втория етап на дигитализацията, свързан с използването на големите данни и алгоритми за постигане на поставените цели. В доклада са представени резултати от извършено наблюдение на 1941 предприятия в пограничния регион с Македония, получени в рамките на съвместен проект с МАНИ с ръководител от македонска страна акад. Л. Коцарев, както и от други проекти на ИИИ при БАН, свързани с дискутираната тема: „Innovative cooperation initiatives in cross-border region“, „Българо-македонското икономическо и иновационно сътрудничество: влияние на ИКТ за европейските перспективи“ и „Дигитализация на българската икономика“.

На конференцията беше представено и международното изследване „Управление на риска в интернет банкирането: примерът на Казахстан“ с автори *д-р Елена Шустова* (Казахстански хуманитарно-юридически иновативен университет, гр. Семей) и *проф. Веселин Благов* (Висше училище по мениджмънт). В едноименния доклад е посочено, че управлението на риска в банковия сектор винаги е било въпрос от първостепенно значение, особено след известните случаи на лошото му управление, довели до големи загуби и дори до закриване на банки. По очевидни причини при интернет-банкирането проблемът с управлението на риска става още по-комплициран. Презентираното изследване е фокусирано върху спецификите на управлението на риска на примера на банките в Казахстан и по-специално върху политиката на една от водещите банки в региона, предоставяща услуги по интернет-банкиране, БанкЦентърКредит. Отбелязано беше, че Казахстан притежава всички характеристики на държава, която трябва интензивно да развива интернет-банкирането – голяма територия, ниска плътност на населението и като следствие от това много висока цена на покритието на страната с традиционни банкови услуги като банкови клонове. Докладът е фокусиран върху спецификите на рисковете при осигуряване на дигиталните финансови услуги извън традиционните технически и операционни рискове, съпроводени от решенията на изкуствения интелект и съответните роботизирани системи, на примера на БанкЦентърКредит.

Проф. Пламен Чипев (ПУ, ИИИ при БАН) посвети своя доклад „Фирмата срещу пазара – съвременни измерения“ на навършването на 80 години от публикуването на основополагащия труд на Роналд Коуз, хвърлил ръкавицата към неокласическия икономикс. Той подчерта, че предложената от Коуз задача е

много проста: Напомняйки, че в икономическата система, движена от ценовия механизъм, фирмите са „острови на съзнателно прилагано действие в океана от несъзнавано взаимодействие като бучки масло, коагулирани в битото мляко“, големият учен задава въпроса защо въобще са ни нужни фирмите. 80 години по-късно въпросът му е все още валиден. В този контекст в доклада е направен опит да се изследва актуалната ситуация с фамозната дилема, поставена от Коуз, с което се отдава почит на годишнината от публикацията на неговата творба „Естеството на фирмата“.

В доклада си „Българските фирми като двигател на социална отговорност“ *доц. Радостина Бакърджиева* (ИИИ при БАН) изследва тази тяхна функция чрез анализ на теоретичните аспекти на корпоративната социална отговорност, както и прилагането на стандарти на корпоративната социална отговорност като първи етап на социалната отчетност на основата на данни от емпирично изследване.

В доклада на *доц. Павлинка Найденова* (ИИИ при БАН) „Мотивиране на човешкия капитал в бизнес организацията“ този процес е разгледан като похват и отговорност на мениджърите. Основната теза е, че мотивирането се основава на наличието на неудовлетворени потребности у индивидите – носители на човешки капитал, поради което те следват определено поведение, водени от лични подбуди и мотиви. Чрез опознаване и удовлетворяване на тези потребности индивидуалното поведение може и трябва да бъде направлявано от мениджмънта съобразно целите на бизнес организацията, като умението да се мотивира означава умение за нейното управление. То се определя от специфичните черти и особености на човешкия капитал, от организационната култура и от характеристиките на бизнес средата.

Доц. Яница Димитрова (УНИБИТ) изнесе доклад „Характеристики на успешната компания в съвременната бизнес среда“, в който са очертани особеностите на фирмата на 21 век с оглед на бизнес средата, характеризираща се с висока степен на неопределеност, която предполага както възможности, така и предизвикателства. Съществено условие за устойчиви конкуренти предимства е функционирането ѝ като социално предприятие, чиито основни параметри са свързани с управлението на взаимоотношенията със стейкхолдърите, на бранда, с повишаване на ангажимента на служителите, както и със задържането им, с акцентиране върху автентичното лидерство и мрежовостта, корпоративната култура, което изисква ясното разбиране и действие в съответствие с непрестанната промяна и адаптацията. В заключение *доц. Димитрова* подчертава, че устойчивостта на стратегиите и добрите организационни практики трябва да се превърнат в съществен елемент от корпоративната мисия на съвременната успешна компания.

Докладът на *доц. Мирослава Пейчева* (УНСС) „Анализ на тенденциите в дейността по човешки ресурси и необходимост от редизайн на обучението“ се основава на тезата, че съвременната динамично променяща се среда налага нов начин на мислене, вкл. в дейността по човешки ресурси. Редица фактори

оформят нейния нов облик – дигитализацията, глобализацията, умните платформи за обучение, виртуалните екипи, новите професии и динамичните работни места, социалната отговорност, бърнаута, измамите от кандидатите за вакантни длъжности и други тенденции, което предполага нови компетентности на специалистите в областта на човешките ресурси. За тази цел е необходимо да се извърши редизайн на съдържанието на университетските учебни програми и да се реорганизира начинът на тяхното създаване и актуализиране.

Във втората част на панелната сесия бяха разгледани актуални проблеми *на корпоративното управление и финансовите механизми в конкретни бизнес сфери и сектори*. Докладът на колектив от учени от ИИИ при БАН – *проф. Спартак Керемидчиев, гл. ас. Дочка Велкова и гл. ас. Яна Кирилова*, на тема „Финансови аспекти на изграждането на АЕЦ“ поставя въпроса за необходимостта от нови технически изисквания за повишаване на безопасността на новите АЕЦ, възникнал след трагедията във Фукушима през 2011 г. Беше изтъкнато, че това налага сериозно увеличаване на разходите и изисква разработване на нови модели за финансиране на тяхното изграждане. В доклада са дискутирани и техническите проблеми, свързани със създаването на финансов модел за определяне на финансовата жизнеспособност на проект за строителство на нова АЕЦ, както и решенията, които трябва да се вземат при определянето на неговите основни параметри.

„Корпоративно управление на държавни предприятия на примера на лечебните заведения в България“ е темата на доклада на *гл. ас. Мирослав Неделчев* (ИИИ при БАН), в който е представен анализ на актуалното състояние на държавната собственост и нейното управление. В качеството на база за добри практики са използвани ръководните насоки по корпоративно управление на предприятия с държавно участие на ОИСП от 2015 г. В направения преглед са включени 178 лечебни заведения. Изследвани са практиките по корпоративно управление на държавни предприятия, формирани от три фактора на външната среда: концентрирана държавна собственост, социални функции на държавните предприятия и значение на здравеопазването за икономическото развитие. Резултатите от проучването определят акционерното дружество и едноличната собственост като предпочитани от държавата форми предвид възможностите за контрол над управлението. Независимо от формулираната като цел на държавната собственост социална насоченост на здравеопазването данните сочат главно финансовите резултати като приоритет в дейността на лечебните заведения.

В доклада на *гл. ас. Валерия Динева* (УНСС) „Съвременният вътрешен одит в съвременната фирма“ е изтъкнато значението му за подпомагане на развитието на фирмата и за постигане на нейните цели. Това налага вътрешният одит да удовлетворява очакванията на заинтересуваните страни и същевременно да изпълнява проактивна роля на двигател и вдъхновител на промените във фирмата чрез провокиране на потребности, предоставяне на съвети, предлагане на възможности. Авторът достига до извода, че за осъществяване

на тази трансформация е необходима промяна в обектите и субектите на вътрешния одит – към неговите обекти трябва да се включат корпоративната култура, корпоративната социална отговорност, етиката, киберсигурността, риск-културата, иновациите, стратегиите и др., а вътрешните одитори като негови субекти трябва да развиват съответни нови компетентности, нагласи и умения.

Д-р Милена Михайлова (American International Group) изнесе доклад на тема „Аутсорсинг в България – възможности и предизвикателства“, в който е разгледано състоянието на сектора в контекста на макроикономическата обстановка на базата на сравнителен анализ на компаниите, извършващи аутсорсинг в България, посредством официално публикуваните им финансови резултати и организационната им структура. Очертани са перспективите и предизвикателствата за развитие на аутсорсинг сектора в страната.

Докладът на *ас. Мария Георгиева* (ИУ – Варна) „Аспекти на корпоративната социална отговорност на пазара на газирани безалкохолни напитки в България (гледната точка на бизнеса)“ представи резултати от проведеното емпирично изследване сред производители/бутилировачи на газирани безалкохолни напитки в България относно аспектите на приложение на корпоративната социална отговорност на този пазар.

Сесията приключи работата си с доклада на *докторант Руслан Мартинов* (Тракийски университет – Стара Загора) „Модел на финансиране на социалното предприятие“, основан на тезата, че естеството на приетия механизъм за финансиране може да повиши социалната стойност, участието на заинтересуваните страни, изпълнението на определени стратегии и цели на предприятието, както и да донесе специфични ползи на организацията.

В края на всички панелни сесии бяха проведени обсъждания и дискусии по засегнатите в докладите виждания и проблеми. На финала участниците в конференцията изразиха своята благодарност към ръководството на Института и Организационния комитет за добрата организация и високата научна стойност на проведения форум.

Доц. д-р Алла Кирова

АКТУАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА НЕОБХОДИМОСТТА ОТ СОЦИАЛЕН ОДИТ И ПРИЛАГАНЕ НА СТАНДАРТИТЕ ЗА СОЦИАЛНА И ЕКОЛОГИЧНА ОТГОВОРНОСТ

Съвременните компании като част от социално-икономическата реалност са призвани да се впишат в публичните режими на обществото, като чрез прилагането на добри практики допринасят за устойчивото му развитие. В този контекст актуална и задълбочена разработка е колективната монография на доц. Мирослава Пейчева, доц. Албена Митева и доц. Христина Харизанова-Бартос.¹ Тя е базирана на успешно реализиран проект, чийто обект са социалният одит и стандартите за социална и екологична отговорност. Съществено предимство на изследването е неговият обхват: физически лица (482 потребители); работодатели (461 юридически лица); представители на държавната администрация (83 ръководители и експерти); представители на синдикални организации (КНСБ и КТ „Подкрепа” – общо петима експерти), което осигурява проследяването на потребностите и изискванията на всички заинтересувани страни. Проучването е осъществено с помощта на анкетен метод (затворени въпроси).

Структурата на монографията следва логично етапите на проекта. Диференцирани са три основни части.

В първата – *„Анализ на научната теория, добрата практика и настоящото състояние в областта на социалния одити стандартите за социална и екологична отговорност в международен и в национален план“*, е изследвана еволюцията на концепцията за социален одит в световен мащаб и в България, дефинирането на понятието и разбирането на значимостта на неговото реално и ефективно прилагане в бизнес практиката. Като основни фактори, които оказват влияние върху все по-голямото използване на социалния одит, са открити увеличаващото се значение на т.нар. Трети сектор, повишените изисквания към доставчиците, както и тенденциите, които произтичат от процесите на глобализация. Представени са обстойно и стандартите за социална отговорност в международен и в национален план – Стандарт SA 8000; Стандарт AA 1000, Стандарт ISO 26000, които представляват измеримите параметри за социалната отговорност на организациите към обществото.

Детайлно са разгледани стандартите за екологична отговорност ISO 14000, EMAS и добрите практики в контекста на изследваната проблематика както в международен, така и в национален план.

Съществен елемент от първата част на монографията е и анализът на нормативната уредба в Република България във връзка с прилагането на социалния одит, както и на социалната и на екологичната отговорност. Представен е профилът на организациите, осъществяващи дейност у нас, които са въвели и работят в съответствие със стандарти за социална и за екологична отговорност. Посочени са и фирмите, които извършват сертифицираща дейност, отнасяща се до стандартите за социална и екологична отговорност.

В рамките на тази част са проучени дейността на вътрешния одит в публичния и в частния сектор, неговите задължения във връзка със социалния одит и стандартите за социална и екологична отговорност у нас. Анализът е подкрепен от осъществено от авторите емпирично изследване. Представени са социалните предприятия в България,

¹ Пейчева, М., А. Митева, Хр. Харизанова-Бартос (2017). *Изследване на потребностите от провеждане на социален одит и прилагане на стандарти за социална и екологична отговорност в Република България*. С.: ИК на УНСС, 272 с.

като е анализирана независимата им оценъчна дейност. Въз основа на резултатите от емпиричното изследване е установено, че дейността на социалните предприятия в България не се отличава от тази в останалите предприятия, независимо от факта че за тях се предвиждат специфични преференции.

Накрая са направени изводи, които най-общо могат да бъдат определени като свързани с добрите практики по социален одит по отношение на стандартите за социална и екологична отговорност: в международен план – нарастващият брой на сертифицираните организации, а в България – съществуващият страх от въвеждането на социалния одит в практиката, както и отсъствието на регулации за професионална подготовка на социалните одитори. Социалният одит се възприема като белег на демократично управление и като стратегия за борба с корупцията. Резултатите от изследването показват, че е необходимо да се създадат нормативни разпоредби за защита на работещите като социални одитори, както и че у нас практиката в областта на социалния одит е слабо развита. Изводите относно нормативната уредба в разглежданата област очертават празнините в българското законодателство, свързани със социалното одитиране и задължителното сертифициране по стандарт SA 8000. Във връзка с нормативната уредба за екологична отговорност авторите стигат до заключението, че сертифицирането по ISO 14001 и прилагането на строгите изисквания на EMAS ще удовлетворят изискванията на клиентите, ще осигурят устойчивост и ефективност, ще повишат социалноотговорния имидж на компаниите и ще удовлетворят изискванията на всички стейкхолдъри. Генералният извод от първата част е, че според голям дял от респондентите социалният одит трябва да бъде прилаган активно в България, за да защитава интересите на заинтересуваните страни.

Във втората част *„Изследване на потребностите от провеждане на социален одит и прилагане на стандарти за социална и екологична отговорност в Република България“* е акцентирано върху визуализацията на емпиричното изследване. Представена е подробна информация за анкетираните; систематизирани са обобщените резултати и изводи за нуждите на потребителите (физически и юридически лица) от социален одит и стандарти за социална и екологична отговорност в България. Изложени са резултатите и изводите относно социалното одитиране и разглежданите стандарти според експертите от синдикалните организации, както и тези, които са посочили анкетираните представители на държавната администрация у нас. Основните изводи са свързани с желанието на потребителите да работят за социалноотговорни компании, да бъдат клиенти на фирми, прилагащи добри практики в контекста на разглежданите стандарти. Юридическите лица адмирират въвеждането на социалното одитиране с цел да се отличат социалноотговорните компании от тези, които не прилагат добри практики. Представителите на синдикалните организации познават и единодушно признават голямото значение на социалното одитиране, както и на прилагането на социалноотговорни и екологични стандарти. В средносрочен и дългосрочен план синдикатите подкрепят създаването на закон за социалния одит в България и за професионална подготовка на социални одитори. Анкетираните представители на държавната администрация също подкрепят както идеята за социално одитиране, което ще подпомогне разграничаването на социалноотговорните компании от останалите, така и сертифицирането по социални и екологични стандарти на организациите, осъществяващи дейността си у нас.

Представените в третата част *„Анализ чрез двумерни разпределени“* изводи се отнасят до недостатъчното познаване на същността на социалния одит от физическите лица, както и до констатираното в изследването пълно единодушие за неговата значи-

мост за организациите и нарастващата необходимост от социални одитори. Познаването на същността на социалния одит от работодателите варира в зависимост от размера на фирмите и на сферата, в която осъществяват дейността си. Те обаче са категорични, че в България има нужда от социални одитори. По отношение на приемането на стандартите за социална и екологична отговорност анкетиранияте физически лица заявяват, че предпочитат да работят за, както и да бъдат клиенти на социалноотговорни компании. Желание за сертифициране изразяват и работодателите – като основна причина за липсата на сертификат към момента на изследването те посочват финансовите ограничения. Отново най-същественото, което може да бъде открито като извод, е категоричното желание за разграничаването на социалноотговорните компании от другите, които не са склонни да реализират подобни практики.

Към значимите приноси на изследването могат да бъдат посочени и зависимостите, които установява доц. Христина Харизанова-Бартос, между възраст и равнище на образование на физическите лица и желанието за потребление на стоки и услуги от фирми, сертифицирани по стандарт ISO 14000. Полезни са и изводите, направени от доц. Албена Митева, за желанието и възможностите на работодателите за сертифициране и въвеждане на системи за екологична отговорност.

В края на монографията (трета част, четвърта глава) са представени изводи и конкретни предложения. Доц. Мирослава Пейчева извежда дефиниция за социалния одит, разбиран като систематичен процес, протичащ в логическа последователност; за класификация на видовете социален одит, както и за конкретизиране на възможностите за приложението им в България. Друго нейно предложение, което е логично следствие от извършеното изследване, се отнася до професионалната подготовка на социални одитори в отделна магистърска програма, която би подпомогнала цялостния процес по възприемане и нормативно вграждане на тези процедури в социално-икономическата реалност.

Интерес представляват и идеите ѝ относно реорганизацията и прозрачността на процедурите, които прилагат някои чуждестранни фирми и техните клонови мрежи в България, свързани със сертифицирането на социалните одитори, както и предложенията за създаване на организация, която ще сертифицира социалните одитори в България; за обединяване на усилията на всички заинтересувани страни, вкл. синдикалните организации и медиите; за разпространение на релевантна информация по проблематиката; за организиране на съвместни обучения; за създаване на закон за социалния одит в средносрочен план.

Вследствие на детайлния анализ на резултатите от емпиричните изследвания доц. Пейчева отправя и някои основни препоръки, свързани с прилагането на принципите, заложи в ISO 26000; с разработването на стратегии за повишаване на бранда на служителите; с привличането и задържането на клиенти в контекста на социалноотговорните практики. Съществен принос на изследването е и конкретното ѝ предложение за създаване на единна база данни за организации, прилагащи добри практики – такива, на които е извършен социален одит и които са сертифицирани по стандартите за социална и за екологична отговорност.

Представената монография е необходимо и полезно четиво за корпоративни ръководители, за ръководители и експерти в държавната администрация, за практикуващи одитори, обучаващи организации, синдикални експерти, юристи, студенти, както и за всички, които приемат слогана, предложен като заключение от авторите: „Всички ние мечтаем да живеем в един по-справедлив и по-сигурен свят. От нас зависи да си го направим!“.

Доц. д-р Яница Димитрова

**ПРОФ. Д-Р ИК. Н. КАМЕН КАМЕНОВ
(1950-2019)**

Камен Каменов е роден на 3 май 1950 г. в с. Мали Дреновец, окр. Видински. Завършва гимназия през 1968 г. в с. Арчар, а висше образование през 1974 г. в Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов. През 1975 г. постъпва на работа в Академията като асистент по социално управление. През 1981 г. защитава докторска дисертация по икономика и през 1986 г. му е присъдено научното звание „доцент“ по социално управление.

Като хабилитиран преподавател интересите му са свързани с проблемите на управлението на промяната. През 1997 г. защитава дисертация на тема „Промяната – управление и приспособяване“ и му е присъдена научна степен „доктор на икономическите науки“. От 1998 г. е професор по социално управление.

Проф. д-р ик. н. Камен Каменов е дългогодишен директор на Висшата бизнес школа към СА „Д. А. Ценов“ – Свищов. Четири мандата е ръководител на катедра „Мениджмънт“.

Общият брой научни публикации, учебници и учебни помагала на проф. Каменов е над 300. Професионалните му интереси са насочени към проблемите на човешкия фактор и неговата реализация в социалните системи и по-конкретно – към поведенческите му аспекти. В тази насока той създава научна школа, обединявайки изследванията на преподаватели от СА „Д. А. Ценов“ и страната в това актуално за XXI век направление. Работи по проблемите на поведенческата неопределеност и мениджърската проникателност.

Проф. Камен Каменов е бил научен ръководител и консултант на много докторанти. С дейността си активно допринася за обучението и развитието на студентите от Академията и на младите научни работници.

Той е сред най-успелите учени в своята област. Във връзка с професионалните му успехи е и включването му в енциклопедичното издание „Бележити съвременни българи“ за 2012 г., както и в изданието „Кой кой е в света“ (в три поредни тома), което съдържа професионална биографична информация за лидерите в областта на общественно-икономическия живот от цял свят. Основното схващане, върху което се базира дейността на издателството (с история от 1849 г.), е, че личностите, чиито постижения са оказали най-силно въздействие върху хората днес, заслужават да получат нужното признание. Проф. Каменов е класиран в топ 100 на Международния биографичен център – Кеймбридж за преподаватели и педагози за 2012 г., както и в изданието „2000 видни интелектуалци на XXI век“. По-голяма част от публикациите му, вкл. и на английски език, са в реномирани научни издания. Има стотици цитирания у нас и в чужбина.

С медийните си изяви и отразяването в печата на неговите постижения проф. д-р ик. н. Камен Каменов допринася в значителна степен за утвърждаването на името на СА „Д.А.Ценов“ – Свищов в страната и в света.

Като дългогодишен член на редколегията на сп. „Икономическа мисъл“ проф. Каменов има изключително голяма заслуга за издигане на равнището и авторитета на списанието.

Поклон пред светлата му памет!